

ЎЗБЕКИСТОН ССР МАОРИФ МИНИСТРЛИГИ
ТОШКЕНТ ОБЛАСТЬ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

Б. СОДИҚОВ

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК
АДАБИЙ ТИЛИДА
БОҒЛАМА

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЁТИ
1984

Монографияда боғламанинг моҳияти ва ўзига хос хусу-
сиятлари бадий адабиёт, журнал ва газеталардан олинган
фактик материаллар асосида аниқланади.

Китоб ўзбек тили билан шуғулланувчи илмий ходимлар,
олий ўқув юртлари филология факультетларининг студент-
лари ҳамда мактаб ўқитувчиларига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:
филология фанлари доктори профессор А. П. ҲОЖИЕВ

Т а қ р и з ч и л а р:
филология фанлари кандидатлари А. А. АБДУЛЛАЕВ,
Т. М. СУЛТОНОВ

С $\frac{4602010000-2708}{M 355 (04)-84}$ —209—85

©Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1984 й.

СУЗ БОШИ

Боғлама феъл бўлмаган сўз ёки сўз бирикмаси билан, шунингдек, феълнинг от формалари билан қўлланиб феъл формаларига хос маъно ва вазифаларнинг реаллашуви учун хизмат қилувчи восита — ёрдамчи феълдир. Ўзбек тили фактлари кўрсатадики, боғламанинг қўлланиш даражаси (частотаси) ҳар қандай ёрдамчи феълнинг қўлланиш даражасига нисбатан бир неча марта ортиқ. Шундай бўлиши ҳам табиий. Чунки боғлама, айтиб ўтганимиздек, феълнинг хоҳлаган формасида қўллана олади ва шу формаларга хос маъно ва вазифаларнинг реаллашувига хизмат қилади.

Бироқ, шунга қарамай, ўзбек тилшунослигида бу ҳодисанинг (яъни боғламанинг) моҳияти шу вақтга қадар етарли даражада ўрганилмаган. Ҳатто ўзбек тили грамматикасига оид кўнгина ишларда эса бу ҳодисанинг моҳияти ва боғлама вазифасида қандай бирлик (сўз ёки бошқа бирликлар) қўлланиши ҳақидаги қарашлар бир хил эмас. Шунинг учун ҳам мазкур монографияда боғлама материали бўлиб хизмат қиладиган сўзлар (ёрдамчи феълларни) конкрет чегаралашга ва шу билан биргаликда боғлама билан ёндош ҳодисаларнинг ҳам моҳиятини изоҳлаб беришга ҳаракат қилинди. Ишнинг дастлабки қисмида тилшунослар томонидан боғлама сифатида талқин қилиниб, келинаётган бирликларнинг боғламага қай даражада алоқадор ёки алоқадор эмаслиги, бундай бирликлардан боғламалар қандай грамматик хусусиятлари билан фарқланиши каби масалалар ёритилди, ниҳоят ҳозирги ўзбек тилида актив қўлланаётган боғламалар, уларнинг умумий ва хусусий ҳоллари, қўлланиш чегараси, шунингдек, содда ва қўшма гап таркибида қўлланганда бажариладиган маъно ва вазифалари белгиланди.

Бундан ташқари, ўзбек тилида боғлама вазифасида қўлланадиган ҳар бир ёрдамчи феълларнинг маъно ва грамматик хусусиятларини атрофлича синчиклаб ўрганиш натижасида *бўл* ёрдамчи феълининг шу вазифада

жуда кўн қўлланадиган универсал хусусиятга эга бўлган боғлама эканлиги аниқланди. Шу боисдан *бўл* боғламасининг феълдан бошқа сўзлар билан қўлланилишидаги хусусиятлари — феълга хос лексик маънони маълум даражада сақлаши ёки сақламаслиги, шунингдек, феълнинг от формалари билан қўлланганидаги хусусиятлари, чунончи, феълнинг аналитик формасини ясовчи форма сифатида ёки соф боғлама вазифасида бўлиш ҳоллари ҳар бир конкрет бирикув доирасида изоҳлаб беришга ҳаракат қилинди.

БОҒЛАМАНИНГ ЛЕКСИК-ГРАММАТИК ТАБИАТИ

Умумий маълумот. Боғлама ҳақидаги маълумотни грамматикага оид адабиётларда кўплаб учратиш мумкин. Масалан, М. В. Ломоносовнинг «Риторика» асаридан тортиб, ҳозирги кунларда яратилган асарларда ҳам боғлама ҳақида маълумот берилади. Шунингдек, туркологик адабиётларда ҳам боғлама ҳақида у ёки бу даражада фикр юритилган.

Бу ўринда боғлама ҳақида ёзилган ишларга хронологик тарзда обзор бериш шарт эмас. Аксинча, боғлама ҳақидаги қарашларни умумлаштириб, фикрлар атрофида группалаб ўрганиш улар ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилишни осонлаштиради.

Мутахассисларнинг боғлама ва унинг хусусиятлари ҳақидаги фикрларини қуйидагича группалаб кўрсатиш мумкин:

1. Кўпчилик тилшунослар боғлама борлигини этироф этадилар, айримлари эса уни тан олмайдилар.

2. Боғлама тан олинган ва у ҳақда ёзилган барча ишларда боғлама кесимлик билан алоқадор ҳодиса сифатида таърифланади ва ўрганилади.

3. Кўпчилик ишларда боғлама вазифасида фақат феъл — қўлланиши айтилса, айрим ишларда бошқа туркумга оид сўзлар ҳам боғлама вазифасида қўлланиши мумкинлиги кўрсатилади.

4. Айрим тилшунослар боғлама вазифасидаги сўз фақат грамматик маъно ифодалашни, унинг лексик маънога эга эмаслиги ҳақида гапирсалар, баъзилари боғлама вазифасидаги сўз лексик маъносини сақлаган бўлиши мумкинлигини таъкидлайдилар.

5. Баъзи ишларда боғламанинг фақат феъл бўлмаган сўзлар билан қўлланиши кўрсатилади.

Бу беш бўлимда кўрсатиб ўтилган масалаларнинг ҳар бирига алоҳида тўхтаб ўтамиз.

1. Боғламани тан олмайдиган мутахассисларнинг фикрича, кесим таркибида қўлланган, кўпчилик боғлама деб тан оладиган сўзлар (феъллар) лексик маъносини,

ўз мустақиллигини сақлайди. Масалан, Ф. И. Буслаевнинг фикрича *Дерево есть растение, Римская империя была обширна* каби мисоллардаги *есть, была* сўзлари ўз лексик маъносини сақлаган¹. Г. Н. Груднева-Несина ҳам ўз ишида шундай фикрга келади².

Аммо кўпчилик ишларда соф грамматик маънони ифодалаш учун хизмат қилувчи феъл-боғламалар борлиги етарли даражада исботланган. Масалан, А. М. Пешковский *Он был болен. Он там был механик. Она стала странная* каби гаплардаги *был, стала* сўзлари моддий (вещественный) маънога эга эмаслигини, уларнинг фақат формал маъно ифодалашини, феъл-боғлама эканлини асослаб берган³. Рус тилшуносларидан А. А. Шахматов, В. В. Виноградов, Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, А. Г. Руднев, А. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина, В. В. Цопукевич, Т. М. Ломтевларнинг ишларида ҳам бу нарсга эътироф этилган⁴.

Туркий тилларга оид жумладан, ўзбек тилига оид материаллар ҳам боғлама борлигини тасдиқлайди. Масалан: *Бу дардли ҳаётда Гулнорга ягона бахт — Йўлчининг синглиси Унсин бўлди* (Ойбек). *Бу гап яхши бўлди* (Саид Аҳмад). *У Учқун номли ойлик журналнинг ташкилотчиларидан бири бўлди* («Фан ва турмуш»). *Низомжонга ҳаммадан ҳам алам қилгани шу бўлди* (Саид Аҳмад). *Отам инженер бўлган* (Сўзлашувдан). *Бу йилги экинлар, мевалар бизники бўлади* (Ойбек).

Келтирилган мисоллардаги *бўлди, бўлган, бўлади* сўзлари ҳеч қандай мустақил маънога эга эмас, улар фақат феълга хос замон, шахс-сон, майл маъноларининг реаллашуви учун хизмат қилади. Демак, улар

¹ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. М., 1959, с. 259.

² Груднева-Несина Г. Н. Составное и сложное сказуемое в современном русском языке. АКД. Алма-Ата, 1960, с. 5—6.

³ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, с. 216—218.

⁴ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941, с. 179—181; Виноградов В. В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения (На материале русского языка).—«Вопросы языкознания». 1954, № 1, с. 8; Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык. Синтаксис. М., 1958, с. 35—36; Руднев А. Г. Синтаксис простого предложения. М., 1960, с. 96—99; Валгина А. С., Розенталь Д. Э., Фомина М. И., Цопукевич В. В. Современные русский язык. М., 1968, с. 62—63; Ломтев Т. М. Основы синтаксиса современного русского языка. М., 1958, с. 111—113.

бирон бир лексик маъно ифодаламаган ҳолда, ўзи бирикиб келган сўзларга феълга хос замон, майл, шахс-сон маъноларини ифодалаш учун восита ролини ўйнайди. Ана шундай вазифани бажарувчи элементлар, юқорида кўриб ўтганимиздек, боғламалар деб таърифланадики, тилда бундай ҳодиса борлигини инкор этиб бўлмайди.

2. Деярли барча ишларда боғлама кесимнинг формал қисми⁵, эга билан кесимни боғловчи восита⁶, кесимни шакллантирувчи, феъл бўлмаган сўзлар билан қўшилиб, модаллик, замон, майл, шахс-сон маъноларини ифодаловчи ёрдамчи сўз⁷ деб таърифланади. Демак, боғлама фақат кесим таркибида қўлланадиган ёрдамчи сўз, кесимлик билан боғлиқ ҳодисадир.

Боғлама кесимни шакллантирувчи, феъл бўлмаган сўзлар билан қўлланиб (кесим таркибида, феълга хос модаллик, майл, замон, шахс-сон каби маъноларнинг ифодаланиши учун хизмат қилади. Бу ҳолат лингвистик адабиётларда етарли даражада исботланган. Масалан: *Бу кеча Дилдор учун энг нотинч кеча бўлди* (Саид Аҳмад). *Зиёфат, албатта, тўкин-сочин бўлади* (Ойбек). *Биринчи олий маълумотли киши ҳаммиш лоғимиз Нишонбой Йўлчибоев бўлди* («Меҳнат ва турмуш»). *Уни бу ерга қувган нарса сабил жонининг қайғуси бўлди* (М. Исмоилий). *Қиличбозликда масофани аниқ чамалаб идрок қилиш ғалабани таъминловчи омиллардан бири саналади* («Фан ва турмуш»). *Мўмиё Шарқ мамлакатларида қадимдан маълум ва машҳур дори ҳисобланади* («Саодат»). *Предметнинг белгисини билдирган мустақил сўзлар сифат дейилади* (У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев). *Африка конларида ўтган асрда уй паррандаларини боқиш хосиятли ҳисобланган*. («Фан ва турмуш»). *Тоға бутун Фарғона области бўйича эрка райслардан ҳисобланарди* (Саид Аҳмад).

Келтирилган мисолларда бўл ёрдамчи феълининг бўлди, бўлади, бўлса, бўлмоқчи формалари, шунингдек, саналади, ҳисобланади, дейилади каби. Булар юқоридаги каби грамматик маъноларнинг реаллашуви учун восита бўляпти. Туркологик, шунингдек ўзбек тилшу-

⁵ Қаранг: Пешковский А. М. Кўрсатилган асар, 217-бет.

⁶ Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. Т. 7. М.—Л., 1952, с. 117; Потеня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. I—II. М., 1958, с. 116.

⁷ Фуломов А. Ф. Содда гап. Тошкент, 1955, 58—59-бетлар.

нослигига оид адабиётларда бўл ёрдамчи феълнинг формалари ҳамда саналади, ҳисобланади, дейилади каби феълларнинг кесим таркибида боғлама вазифасида келиши қайд этилган⁸.

Лекин боғламанинг вазифа доираси фақат кесим билан (кесимни шакллантириш билан) чегараланмайди. Бу ҳол, айниқса, бўл боғламасига тааллуқлидир.

*Инсоф келсин, опа ўзингга
Тутқун бўлиб ўсган қўзингга
Розилик бер, одам бўл сен ҳам,
Саодат топ ва бўлмагин кам*

(Ҳ. Олимжон).

У Олиянинг ёнини олиши керак бўлган одам ҳолатига тушиб, кутубхона Олиянинг қўлига ўтганидан буён иш анча тартибга келганини куюниб айтди (Омон Мухторов).

Кўрсатилган мисолдаги одам бўл, кам бўлмагин каби бирикувларида бўл ёрдамчиси кесим таркибида боғлама вазифасида келган. Шу мисолда *тутқун бўлиб* бирикувидаги бўл ва кейинги мисолдаги бўл ёрдамчи феълнинг формаси эса кесим таркибида эмас. Лекин ҳар жиҳатдан бу мисоллардаги бўл ёрдамчи феълни ҳам боғлама деб қарашга тўғри келади. Чунки биринчидан бу ерда бўл ёрдамчи феъли мустақил маънога эга эмас. У — ёрдамчи сўз. Ёрдамчи сўз сифатида эса ўзи бирикиб келган сўз билан бирга қўшма сўз (қўшма феъл) ҳосил қилаётгани йўқ. Шунинг учун ҳам уни ўз-

⁸ Қаранг: Баскаков Н. А. Природа функциональное значение связи в составе предложения в тюркских языках (Сборник *Studia turcica*, XVII, edidit, Ligeti Akademia Kiado, Budapest, 1971, с. 47—54); Копонов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 222; Дыренкова Н. П. Грамматика ойротского языка. М.—Л., 1940, с. 238; Дыренкова Н. П. Грамматика шорского языка. М.—Л., 1941, с. 256; Аслонов А. А. Связки в современном азербайджанском языке (Труды института языка и литературы им. Низами. Т. XIV. Баку, 1960, с. 111; Абдуллаева Н. Фели бағлама ва фели исмларни синтактик везифеси). В. И. Ленин адына ЛПИ-нин эсорлери, XIX чилд. 1961, 9-саҳифа; Карпов В. М. Простое распространенное предложение в английском и киргизском языках. АКД. Фрунзе, 1965, с. 9—10; Фуломов А. Ғ. Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1965, 107—111-бетлар; Ғозиев Ҳ. Ўзбек тили грамматикаси. II бўлим. Синтаксис. Тошкент, 1941, 19-бет; Амантурдыев Дж. Структурные типы сказуемого простого предложения в современном узбекском языке. АКД. Ташкент, 1965, с. 3—16; Игамбердыев Б. Выражение сказуемого в простых предложениях в современном узбекском литературным языке. АКД. Самарканд, 1965, с. 3—25.

ўзидан боғлама деб қарашга тўғри келади⁹. *Бўл* ёрдамчиси феълнинг сифатдош, равишдош ва бўлишсизлик формаларида қўлланиб, шу формаларга хос вазифа ва маъноларнинг реаллашуви учун восита ролини бажаради (*бўл* боғламасининг вазифалари ҳақида асосий бўлимда кенг тўхтаймиз).

Бўл ёрдамчисининг феълга хос маъно ва вазифаларни реаллаштириш учун хизмат қилиши, феъл бўлмаган сўзга феъллик хусусиятини бериши фақат кесим доираси билан чегараланмайди. Чунки фақат кесим функциясида келиши феълнинг ҳамма формаларига хос хусусият. Баъзи феъл формаларининг функция доираси кенги, бу функцияларнинг феъл бўлмаган сўзлар доирасида юзага чиқиши, албатта, қандайдир ёрдамчи феъл орқали бўлади. Бу вазифадаги феъллар ҳам, бизнингча, боғлама деб қаралиши керак.

3. Боғламанинг феъл туркумига оид сўзлардан бўлиши ва улар феъл бўлмаган сўзлар билан қўлланиб, феъл формаларига хос маъно ва вазифаларнинг реаллашуви учун хизмат қилишини кўрдик. Айрим лингвистик адабиётларда эса феълдан бошқа сўзларнинг ҳам боғлама вазифасида қўлланиши ҳақида гапирилади. Масалан, рус тилшунослигига оид айрим ишларда *это — бу; вот — ана; значит — демак; это значит — бу демак; надо — керак; необходимо — зарур, лозим, даркор; словно — худди; точно — худди ўзи; как будто — гўёки; как бы — маса эди* каби¹⁰ феъл бўлмаган сўзларнинг ҳам боғлама вазифасида келиши айтилган.

Г. Н. Грудневанинг фикрича, гапнинг кесими (от кесим назарда тутилган — Б. С.) боғламасиз шаклланган ҳолларда юқоридаги феъл бўлмаган боғламалар составли кесимнинг *асосий боғламалари* сифатида юзага чиқади¹¹. Бундай қараш вакиллари *Коммунизм — это молодость мира, Аврал — это значит общая работа, когда одной вахты мало и нужны все руки* (Гончаров), *Безумство храбрых — вот мудрость жизни, Облака — точно сказочные волны* каби гаплардаги *это, это зна-*

⁹ Қаранг: Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1957, 448-бет; Турсулов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш.; Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1975, 224—225-бетлар; Ҳожиев А. Феъл. Тошкент, 1973, 11—12-бетлар.

¹⁰ Қаранг: Грамматика русского языка. Т. II. Ч. I. М., 1954, с. 517; Валгина А. С. Розенталь Д. Э., Фомина М. И., Цопукевич В. В. Кўрсатилган асар, 273-бет; Груднева Г. Н. Составное или сложное сказуемое в современном русском языке. АКД. Львов, 1954, с. 9.

¹¹ Груднева Г. Н. Уша жойда, ўша бет.

чит, вот, точно каби сўзларни боғлама деб кўрсатадилар. Бундай қарашларни ўзбек тилшунослигига оид ишларда ҳам учратиш мумкин. Масалан, Ф. С. Убаеванинг ёзишича, «Сифат уюшиқ кесимларда баъзан от ҳам боғлама ролини бажаради. Бу хил боғламалар шахссон, замои, майлни кўрсатмайди, балки жинс, ёш, тур каби маъноларни ифода этади. Булар одам, киши, қиз, жувои, хотин, йнгит, бола, экин, мева сингари отлардир»¹². Ж. Омонтурдиев *керак* типигади предикатив — модал сўзларни, *иборат* ҳамда *бор, йўқ*, сўзларини, шунингдек эганинг кесимдан кейин такрорланиб келадиган номустақил формасини [Масалан: *Бу йўллар кўп қадим йўллардир* (Ғ. Ғулом) каби гаплардаги *қадим* сўзидан кейин келган *йўллардир* сўзини (асл боғламалардан фарқлаган ҳолда)] *нисбий* ёки *оккозионал* боғламалар деб атайди¹³.

Оқорида рус тилшунослигига оид адабиётлардан келтирилган мисоллардаги *это — бу; это значит — бу демак; вот — ана; мана; точно — худди* каби сўзларнинг боғлама ёки боғлама эмаслигига келсак, бизнингча, бундай сўзларни боғлама деб бўлмайди. Чунки бу сўзлар феъл категориясига хос замон, шахссон ва майл маъноларини англата олмайди ва шундай маъноларнинг реаллашуви учун восита ролини бажара олмайди. Г. Н. Груднева айтганидек, бу сўзлар гап ҳозирги замонга оид бўлгандагина кесим таркибида иштирок этмай, гап ўтган ёки келаси замонга оид фикр англатганда (яъни от кесим ўтган ёки келаси замонни ифодаловчи боғлама қабул қилганида) ҳам қўлланаверади. Чоғштиринг: *Облака точно сказочные волны — Облака были точно сказочные волны — Облака будут точно сказочные волны.*

Демак, бу сўзлар боғлама эмас, улар фақат кесим вазифасидаги от олдидан келиб, от-кесим орқали ифодаланган предмет, тушунча ёки белгининг маъносини кучайтириш, таъсирчанлигини ошириш, тингловчи эътиборини қаратиш, таъкидлаш, ўхшатиш мақсадида қўлланадиган ёрдамчилардир, холос.

Ф. С. Убаева, Е. Ж. Омонтурдиевлар томонидан «боғлама вазифасидаги сўзлар ёки нисбий (оккозионал) боғламалар» деб тан олинган формалар — ўзбек тилида

¹² Убаева Ф. С. Ҳозирги ўзбек адабий тилида гапнинг уюшиқ бўлаклари. Канд. дисс. Самарқанд. 1959, 107-бет.

¹³ Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек тилида содда гап кесимнинг тузилиши жиҳатидан турлари. Канд. дисс. Тошкент, 1965, 98-бет.

эганинг кесимдан кейин такрорланиб келадиган номустақил формалари — *бола, йигит, эркак, киши, одам, чол, қиз, аёл, жувон, хотин, кампир мева, дарахт* каби сўзлар, шунингдек, *керак* типидagi предикатив — модал сўзлар, *иборат* ҳамда *бор* ва *йўқ* сўзларининг боғлама ёки боғлама эмаслигига келсак, ўзбек тили фактлари бу сўзларнинг боғлама эмаслигини кўрсатади. Тўғри, бундай сўзлар мазмуни ҳозирги замонга оид гапларда кесим таркибида келади, лекин кесим таркибида келиш хусусиятининг ёлғиз ўзи уларни боғлама деб аташга асос бўла олмайди. Чунки, бундай сўзлар биринчилардан, феълга хос майл, замон, шахс-сон каби грамматик маъноларни ифода эта олмайди; иккинчидан, гап мазмуни ўтган ёки келаси замонга оид бўлганда, бундай сўзлар (формалар) боғлама қабул қилади. Бундан ташқари, бу сўзларнинг вазифаси фақат предикативликни шакллантиришга мосланган. Боғламаларнинг вазифаси эса предикативликни шакллантириш билангина чекланмайди. Эганинг кесим вазифасидаги сўздан (бу сўз, асосан, сифат категориясига оид бўлади) кейин такрорланиб келган номустақил формаси ҳақида рус тилшунослигида, туркологияда, хусусан, ўзбек тилшунослигида яратилган ишларда турли хил қарашлар мавжуд¹⁴. Биз кесимдан сўнг такрорланиб келадиган сўзлар *тур* маъносини англатишини назарга олиб, буларнинг бирикмали кесимни шакллантиради, деган фикрдамиз.

Маълумки, ўзбек тилида предикативлик, турли сўзлар воситасида шаклланиши мумкин. Шу сабабли *керак, лозим, даркор, зарур, шарт, мумкин* каби предикатив — модал сўзлари, *иборат* сўзи ҳамда *бор, йўқ* сўзлари орқали шаклланган предикативлик ҳам предикативликнинг алоҳида турлари сифатида (бу сўзларнинг мазмунидан келиб чиқиб) талқин қилинади. Мисоллар: *Комсомоллар тарихи сафарбарликдан иборат* (А. Мухтор). *Мен Наймандан соат бирларда қайтсам керак* (А. Қаҳҳор). *Луқмонча ҳижолат тортгани йўқ* (А. Мухтор) — *Каминангизни озми-кўпми ўқигани бор, — деди ёнидаги шериги* («Муштум»). *Давлат арбоблари*

¹⁴ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. М., 1941, с. 185; Грамматика русского языка. Т. II. Ч. I. Синтаксис. М., 1960, с. 419; Закиев М. З. Сказуемое в современном татарском языке. АКД, Қазань, 1954, с. 15; Фуломов А. Ф., Асқарова М. А. Кўрсатилган асар, 78-бет; Усмонов С. Ҳозирги ўзбек тилида сўзларнинг морфологик тузилиши. ТДПИ. «Илмий асарлар»н. 42-том. I китоб. Тошкент, 1963, 229—230-бетлар.

ақл ва адоватли ишлар қилсалар, халқни парвариш этсалар, ҳаётнинг зангини олтинга айлантирмоқ мумкин (Ойбек)¹⁵.

Келтирилган мисоллардаги кесим вазифасида келган сафарбарликдан иборат, қайтсам керак, ҳижолат тортегани йўқ, ўқигани бор, айлантирмоқ мумкин каби бириктувлар таркибидаги иборат, керак, йўқ, бор, мумкин сўзлари боғламага хос хусусиятга эга эмас, улар ўзларининг лексик маъносини ўзига хос бўлган хусусиятини тўла сақлаган ҳолда бирикмали кесимнинг қисмини ташкил этади.

4. Боғлама темаси бўйича мунозарали бўлиб келатган мураккаб масалалардан бири боғлама вазифасидаги феълнинг ўз лексик маъносини бутунлай йўқотиши ёки уни сақлаши мумкинлиги масаласидир. Айрим тилшунослар боғлама лексик маънога эга бўлмайди (лексик маъноси бўлса, боғлама бўлмайди) деб ҳисобласалар¹⁶, бир гуруҳ мутахассислар боғлама вазифасидаги феъл лексик маъносини сақлаши мумкинлигини эътироф этадилар¹⁷. Баъзи бир ишларда соф, тамомила маънум боғламалар йўқ деган фикр айтилади¹⁸.

Граммачи сўзининг ҳеч қандай лексик маънога эга бўлмай, фақат боғлама вазифасида қўлланишига лингвистик адабиётларда старли далиллар келтирилган ва ибтидоийдан боғламанинг фақат феълга хос маъно ва вазифаларини реаллаштирувчи восита ролида қўлланишини фобс кичини ҳам кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мисалан, боғлама вазифасини бажарувчи тўлиқни феъл *иш* лексик маъносини йўқотган. Шунинг учун, *Иш* граммачини ҳам ҳеч қандай лексик маънога эга бўлмагани ҳақида соф боғлама вазифасида келиши мумкин. Мисоллар: *Ишданки, шундай йилда тил бошқаю, дин бошқа билсини* (Ойбек) *Мария Васильевнанинг*

¹⁵ Ойбек турли ва Ж. Ҳошир ўзбек тилида содда гап кесимини тушуниш жиҳатида турлари. Канд. дисс. Тошкент, 1966, 98 бет.

¹⁶ Потебня А. А. Из записок русской грамматике. М., 1958, с. 118; Шрамм А. П. Типы сказуемое в двухсоставном предложении. — «Русский язык в школе», 1961, № 2, с. 28.

¹⁷ Овсянко-Куликовский Д. Н. Руководство к изучению синтаксиса русского языка. М., 1909; Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, с. 216—254; Грамматика русского языка. Т. II, Ч. I. М., 1954, с. 416—417; Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык. Синтаксис. М., 1958, с. 35—36; Руднев А. Н. Синтаксис. Простое предложения. М., 1960, с. 96—99.

¹⁸ Груднева Г. Н. АКД. Львов, 1954, с. 6.

Бу пўписаси унинг ишларини маъқуллаш бўлма-
с-а-да қоралаш ҳам эмас эди (А. Мухтор). Бу фарзанд-
ларимизнинг тарбиясига қанча эътибор берсак, улар
шунча одобли, ақлли ва қобил бўлиб камол-
лотга етади (А. Мираҳмедов).

Келтирилган мисолларнинг биринчисида бўл боғла-
маси от қисмининг *-син* аффиксини олиб, феълнинг шу
формасига оид маъно ва вазифаларнинг реаллашувида,
иккинчи мисолда от қисмининг бўлишсизлик аффикси
-ма ва тўсиқсизлик маъносини ифодаловчи *-са, -да*
формасини қабул қилишида ва феълнинг шу формасига
оид маъно ва вазифаларнинг реаллашувида, учинчи
мисолда от қисмининг равишдош формаси (*-иб*)ни оли-
шида ва феълнинг шу функционал формасига хос маъно
ва вазифаларнинг реаллашувида восита ролини бажар-
моқда, холос. Унинг бу ўринда лексик маъноси ҳам,
бундан бошқа вазифаси ҳам йўқ.

Демак, ҳеч қандай лексик маъно ифодаламайдиган
соф боғлама вазифасида қўлланувчи воситаларнинг
борлигини инкор этиб бўлмайди.

Г. Н. Груднева рус тилида ўз лексик маъносини йў-
қотган, формал маъноларнигина ифодаловчи соф боғ-
ламалар йўқ, деган фикрга келади¹⁹. Аммо рус тилида
ҳам лексик маъноси бўлмаган соф боғламалар борлиги
мутахассислар томонидан исботланган. Масалан: *Он
был моим братом — У менинг акам эди. Старик был
тяжелым — Қария оғир эди* гапларидаги *был — эди*
боғламаси майл, замон ва шахс-сон маъноларидан
бошқа ҳеч қандай лексик маъно ифодаламайди, демак,
фақат боғлама вазифасини бажаради.

Боғлама лексик маъносини сақлаши мумкин деган
фикр тарафдорлари уни уч турга ажратганлар.

1. Мавҳумлашган ёки соф боғлама — Отвлеченная
или чистая связка; 2. Ярим мавҳумлашган, лексик маъ-
носи қисман сақланган ёки ярим лексик маъноли боғ-
лама — Полуотвлеченная, полувещественная или полу-
знаменательная связка; 3. Материал маъноли, лексик
маъноли ёки тўлиқ лексик маъноли боғлама — Вещест-
венная, знаменательная и полнознаменательная связка²⁰.

¹⁹ Қаранг: Груднева Г. Н. АКД. Львов, 1954, с. 6.

²⁰ Қаранг: Овсянко-Куликовский Д. Н. Кўрсатилган
асар, 46-бет; Пешковский А. М. Кўрсатилган асар, 216—254-
бетлар; Грамматика русского языка. Т. II. Ч. I. М., 1954, с. 416—
417; Галкина-Федорук Е. М. Горшкова К. В., Шап-
ский Н. М. Кўрсатилган асар, 35—36-бетлар; Руднев А. Г.
Кўрсатилган асар, 96—99-бетлар; Валгина Н. С., Розен-

Боғламаларни бундай классификация қилиш рус тилига оид илмий ишларда учрайди. Туркологик адабиётларда, жумладан, ўзбек тилшунослигига оид адабиётларда боғламаларни бундай турларга ажратишни учратмадик.

Ўзбек тили фактлари кўрсатадики, боғламага хос хусусиятдан (боғламанинг функциясида) келиб чиқадиган бўлса, ўз лексик маъносини тўла сақлаган ҳолда бирор феълнинг боғлама вазифасини бажариши мумкин эмас, яъни у ёки бу феъл мустақил лексик маъно ифодалаган ҳолда боғлама вазифасида қўлланмайди. Чунки феъл мустақил лексик маънога эга экан, унда ифодаланадиган маънолар шу феъл билдирган ҳаракатга хос бўлади. Боғлама эса, юқорида кўриб ўтганимиздек, феъл бўлмаган сўзлар билан қўлланиб, феълга хос грамматик маъноларнинг ифодаланиши учун хизмат қилади. Масалан, *бўл* нинг мустақил феъллик ҳолатига: *Енгилгина кулги бўлди* (О. Хусанов). *Кейин очик, партия мажлиси бўлди* (Ойбек). *Бу уйда менинг айтганим бўлади* (С. Аҳмад). Бу мисолларда *бўл* сўзи ўзининг лексик маъносини тўла сақлаган ҳолда кесим вазифасини бажариб келмоқда.

Шу феълнинг ўз маъносини қисман сақлаган ҳолда боғлама вазифасида келиши. *Азизхон қаҳрамон бўлди* (С. Аҳмад). *Уқиб агроном бўлдим, биласизми, дипломли агроном* (Меҳнат ва турмуш). *Шундай қилиб орзу оғушида юрган Шоймардон ажойиб денгизчи, машҳур капитан бўлди* («Муштум»). *Бу қиз пари қиз бўлади. Дарҳақиқат, Ҳамроҳон пари қиз бўлди* (Ж. Икромий). *Гирини тани, йшим совчи бўламан, тўй боши ҳам йшим ойишман* (Ойбек).

Бу мисолларда *бўл* ёрдамчиси ўзининг лексик маъносини (эрчимок, ўтмоқ) маълум даражада сақлаган. *Бўл* ёрдамчи феълни қабул қилган формаглар ифодалган маънолар шу феълнинг ўзига хос эмас, балки у бириктирилган сўзнинг маъносига қўшимча грамматик маънолар (формал маънолар) ҳисобланади. Асосий маъно (*моддий маъно — вещественное значение*) *бўл* феълни бириктирилган сўзда. Шунинг учун ҳам келтирилган мисолларда *бўл* ёрдамчи феълнинг лексик маъноси қисман сақланса-да, у боғлама ҳисобланади. Бу

таль Д. Э., Фомина М. И., Цопукевич В. В. Современный русский язык. М., 1966, с. 273; Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. Ч. II. Синтаксис. М., 1968, с. 62—63.

ходиса рус тили фактлари асосида А. М. Пешковский томонидан асослаб берилган²¹.

Демак, боғлама вазифасини бажарувчи ёрдамчи сўз лексик маънога эга бўлмаслиги ёки лексик маънони қисман сақлаши мумкин.

5. Боғлама ҳақида гапирганимизда унинг феъл бўлмаган сўзлар билан қўлланиши ва феълнинг маълум бир формасини олиб шу формага хос маъно ва вазифанинг реаллашуви учун восита ролини ўйнаши айтилди. Лекин ўзбек тили фактларининг кўрсатишича, боғлама феълнинг айрим формалари билан ҳам қўлланади ва бунда ҳам ўзи феълнинг маълум бир формасида бўлиб, шу формага хос маъно ва вазифаларнинг реаллашуви учун хизмат қилади: *Бундай горлар қисман ёки бутунлай сувга тўлган бўлади* («Фан ва турмуш»). *Қачон қарасам ё шеър ёзаётган бўласиз, ё Эшонбоевни танқид қиламан деб турган бўласиз* (П. Қодиров). *Мажлис ёзги клуб биносида ўтказиладиган бўлди* («Муштум»). *Бизнинг Саодатга солмоқ бўлди чанг* (Зулфия).

Келтирилган мисолларда бўл боғламаси феълнинг сифатдош, ҳаракат номи ҳамда мақсад майли формаларига бирикиб, ўзи қандай формада бўлса, шу формага хос маъно вазифаларининг реаллашуви учун хизмат қилмоқда.

Боғламанинг ана шу айтиб ўтилган хусусиятлари асосида, ўзбек тили нуқтаи назаридан унга қуйидагича таъриф бериш мумкин:

Феъл бўлмаган сўзлар ёки сўз бирикмаси билан, шунингдек айрим феъл формалари билан қўлланиб, феълга хос маъно ва вазифаларнинг реаллашуви учун хизмат қилувчи ёрдамчи сўз (элемент) боғлама дейилади.

Ўзбек тилидаги боғламалар

Ўзбек тилшунослигида боғлама масаласида шу вақтга қадар бир фикрга келинмаган.

Аввало шуни айтиш керакки, ўзбек тилида боғлама ҳақида маълумот берилган ишларда у (боғлама) кесим тузилишига оид бирлик сифатида талқин этилади. Лекин шу масалада ҳам мутахассисларда бир хил қараш йўқ. Масалан, олий ўқув юртлари учун, ҳатто ўрта мактаб учун чиқарилган дарсликларда боғлама темаси

²¹ Пешковский А. М. Кўрсатилган асар, 166—167-бетлар.

махсус берилгани ҳолда, кўпгина ишларда боғлама ҳақида фикр юритилмайди. «Ҳозирги ўзбек адабий тили»²² китобида кесим темасига 25 бет ажратилган. Бироқ бу асарда ҳатто боғлама деган сўз умуман тилга олинмаган. Демак, ўз-ўзидан маълумки, унда ўзбек тилида боғлама борлиги тан олинмайди.

Айрим ишларда составли кесим таркибида, боғлама вазифасида боғлама феъллар қўлланиши айтилади. Лекин уларда боғлама ҳақида ҳеч қандай маълумот берилмайди²³. Демак, бу ишларда боғлама номи бор-у, ўзи йўқ ҳодиса сифатида қолаверади.

Урта мактабнинг 7—8-синфлари учун чиқарилган дарсликда боғлама махсус тема сифатида берилади ва у ҳақда фақат қуйидагилар ёзилади: «Мураккаб от-кесим таркибидаги бўлди, эди, экан, эмиш каби сўзлар боғлама» деб юритилади. Мисоллар: *Бу йил ҳосил мўл бўлди. Вали соғлом эди. Ручканг яхши экан. Қарим эртага келар эмиш*²⁴.

Хўш, бу фикр ҳақида нима дейиш мумкин? Биринчидан, мураккаб от-кесим таркибидаги *бўлди, эди, экан, эмиш* каби сўзлар боғлама деб юритилади, деган гап боғламанинг бирон-бир белгисини, боғламанинг моҳиятини кўрсата олмайди. Иккинчидан, *мўл бўлди, соғлом эди* кабилар мураккаб кесим эмас. Учинчидан, *келар эмиш*, от-кесим эмас, балки феъл-кесимдир. Демак, бу дарсликда боғлама махсус тема сифатида берилгани ҳолда, лекин унда боғламанинг моҳиятини кўрсатувчи бирон-бир сўз йўқ. Бу билан ўқувчи боғлама ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмайди ва гап тузилишидан боғламани белгилаб ололмайди.

А. Ғ. Ғуломов, М. А. Асқароваларнинг олий ўқув юртлари учун чиқарилган дарсликларида боғлама ҳақида қуйидагилар ёзилган: «Эга ва кесимни бириктиришда хизмат қилувчи бундай элементлар боғлама — связа дейилади. Булар асл мустақил маъносини йўқотиб, ёрдамчи сўз вазифасига кўчган сўзлардир. Буларнинг вазифаси предикативликни кўрсатиш, кесимни шакллантириш, феъл бўлмаган сўзлар билан қўшилиб, модаллик, замон, майл, шахс-сон маъноларини ифодалаш-

²² Ҳозирги ўзбек адабий тили. II қисм. Тошкент, 1966, 75—110-бетлар.

²³ Мирзаев И., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1978, 172—173-бетлар; Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. Тошкент, 1976, 135-бет.

²⁴ Асқарова М. А., Абдуллаев И., Омилхонова М. Ўзбек тили дарслиги. 7—8-синфлар учун. Тошкент, 1981, 41-бет.

дан иборатдир... Эга-кесим муносабатида, кесимнинг шаклланишида хизмат қиладиган бундай сўзлар — боғламалар бўл, қил, эди, экан, эмиш каби ёрдамчилардир»²⁵ Кўринадики, бу ишда боғламанинг моҳияти анча кенг ёритилган. Лекин бу таърифда ҳам боғламага хос барча хусусиятлар ўз ифодасини топмаган. Боғламанинг вазифаси бу дарсликда айтилганидан кўра жуда кенг (Бу ҳақда кейинги бўлимларда муфассал гапирилади).

Энди ўзбек тилида қайси ёрдамчи феъллар боғлама вазифасида қўлланади, деган масалада тўхталамиз. Бу масалада ҳам мутахассисларнинг фикри ҳар хил. Масалан, мактаб дарслигида *бўл* ёрдамчи феъли ва *тўлиқсиз* феълнинг *эди*, *экан*, *эмиш* шаклларининг боғлама вазифасида қўлланиши айтилган²⁶. 1976 йилда нашр этилган «Ўзбек тилининг илмий грамматикаси»да *тўлиқсиз* феъллар боғлама қаторига киритилмайди. Унда кўрсатилишича: «Бундай кесим (составли от-кесим Б. С.) «от (кенг маънода) — боғлама вазифасида келган ёрдамчи феъл ёки *тўлиқсиз* феъл» тарзидаги қўшилишдан ҳосил бўлади. Бунда асосий маъно отдан англашилади. Боғлама ёки *тўлиқсиз* феъл қўшимча маъно билдиради ва кесимнинг эга билан боғланишини таъминлайди. Составли от-кесим қуйидаги шаклларда бўлади:

1. От+*тўлиқсиз* феъл: *Уша кун* *совуқ қаттиқ эди* (Ойбек). *У бор экан* («Муштум»).

2. От+*бўлмоқ*, *ҳисобламоқ*, *саналмоқ*, *аталмоқ*, *туюлмоқ* каби боғлама вазифасидаги ярим мустақил феъллар: *Сомон бировники бўлса ҳам, сомонхона ўзингники бўлсин* (Мақол). *Бу катта аҳамиятга эга бўлган ҳодиса ҳисобланади* («Мухбир»).

3. От(+дан)+*иборат* сўзи: *Улар тўрт кишидан иборат*.

4. Иш оти (+эгалик аффикси) *керак*, *зарур*, *лозим*, *мумкин*, *шарт* каби сўзлар: *Бригадир кутиб олиши керак* (А. Қаҳҳор).

5. Иш оти (+эгалик аффикси) +*кел* сўзи: *Мен бу китобни бир кўргим келади. Сен ҳам сайр қилгинг келяптими?* («Муштум»).

6. Сифатдош (+эгалик аффикси) +*йўқ* сўзи (*баъзан бор* сўзи) *Мен кўрдим, сен кўрганнинг йўқ*

²⁵ Гуломов А. Ғ., Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1965, 107-бет.

²⁶ Асқарова М. А., Абдуллаев Й., Омилхонова М. Ўзбек тили дарслиги. 7—8-синфлар учун. Тошкент, 1981, 41-бет.

(«Муштум»). *Командир доклад қилгани йўқ* (А. Қаҳҳор)»²⁷.

М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расуловларнинг «Ўзбек тили» китобида ҳам худди шундай қараш мавжуд. Лекин бу ишда боғлама вазифасидаги ёрдамчи феъл деганда, фақат *бўл* феъли назарда тутилади. *Ҳисобланмоқ* (*саналмоқ*), *аталмоқ* каби феъллар киритилмайди²⁸.

А. Ғ. Ғуломов. М. А. Асқароваларнинг кўрсатилган дарсликларида *бўл* ёрдамчи феъли, тўлиқсиз феълнинг *эди, экан, эмиш* формалари, *саналади, ҳисобланади* каби феъллардан ташқари, *қил, кел* феълларининг шунингдек, *-дир* аффикси (элементи)нинг ҳам боғлама вазифасида қўлланиши айтилади²⁹.

Олий ўқув юртларининг филология факультетлари сиртқи бўлим студентлари учун ҳозирги ўзбек адабий тилидан қўлланмада боғлама махсус тема қилиб берилган ва унга каттагина ўрин ажратилган³⁰. Бу ишда ифода материалига кўра боғламанинг 8 тури кўрсатилади: 1) тўлиқсиз феъллар билан; 2) *керак, зарур, шарт* каби модал сўзлар билан; 3) кўмакчи феъллар билан; 4) кўмакчилар билан; 5) *бор* ва *йўқ, эмас* сўзлари билан; 6) *саналади, ҳисобланади* каби сўзлар билан; 7) *иборат* сўзи билан; 8) предикативлик аффикслари билан³¹. Лекин боғламанинг ифодаланишига кўра турлари берилганда, нима учундир, ҳозирги ўзбек тилида боғлама вазифасини бажарувчи энг асосий *-бўл* ёрдамчи феъли тилга олинмайди.

Бу ишда лексик маънони тамомила йўқотиш ёки йўқотмаслигига кўра боғламалар икки турга бўлинади: 1) аслий боғлама — лексик маъносини тамоман йўқотган боғлама; 2) нисбий боғлама — лексик маъносини бутунлай йўқотмай, боғлама вазифасида қўлланувчи ёрдамчи сўзлар³². Лекин келтирилган мисоллар ўзбек тилида боғламанинг шундай тури борлигини тасдиқлай олмайди.

²⁷ Ўзбек тили грамматикаси. Т. II. Синтаксис. Тошкент, 1976, 135—136-бетлар.

²⁸ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Кўрсатилган асар, 173-бет.

²⁹ Ғуломов А. Ғ., Асқарова М. А. Кўрсатилган дарслик, 107—112-бетлар.

³⁰ Абдурахмонов Ғ., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1979, 57—60-бетлар.

³¹ Уша жойда.

³² Уша жойда.

Демак, ўзбек тилида боғлама борлиги асосан тан олинган бўлса ҳам, лекин қандай сўз (бирлик)лар шу вазифада қўллана олиши масаласида аниқ бир фикрга келинган эмас.

Сўзнинг боғлама ёки боғлама эмаслигини белгилашда унинг феъл бўлмаган сўз ёки сўз бирикмалари билан қўлланиб, феъл формаларига хос маъно ва вазифаларни реаллаштириш учун хизмат қилувчи ёрдамчи феъл вазифаси (функция)дан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Маълумки, *эди, экан, эмиш* аслида э тўлиқсиз феълнинг *-ди, -кан, -миш* аффикслари ёрдамида ясалган формаларидир. Лекин ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан уларни тўлиқсиз феълнинг формалари деб бўлмайди. Чунки ҳозирги ўзбек тилида феълга хос форма ясовчи аффикслар билан ўзгарувчи (феълга хос формаларда қўлланувчи) тўлиқсиз ёки ёрдамчи феъл деб аталиши мумкин бўлган феъл (э феъли) йўқ.

Аслида тўлиқсиз феълдан ясалган *эди, экан, эмиш* кабилар ҳозирги ўзбек тилида морфемаларга ажралмайди. Фақат шу кўринишдагина қўлланади ва ҳар бири маълум маъно ва вазифаларини бажарувчи бирликларга айланган.

Эди тўлиқсиз феъли нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг ҳозирга эмас, ўтмишга (илгарига) оидлигини ифодаловчи формага айланган. Нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг ўтмишга оидлигини (илгари бўлганлигини) ифодалашда (нутқ моментига муносабатсиз) боғлама вазифасини бажариши мумкин бўлган феълларнинг бирор ўтган замон формаси эмас, балки фақат *эди* тўлиқсиз феъли қўлланади. *Эди* тўлиқсиз феъли ана шу вазифани бажарувчи ягона боғламага айланган. Мустақил маънога эга бўлган феъллар ўтган замон формасида боғлама вазифасида келганда, нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг нутқ моментидан олдин (нутқ моментига) юз берганлигини ифодалайди. От кесимлар *эди* тўлиқсиз феъли формасида шаклланганда эса нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг нутқ моментидан олдин юз бериши эмас, балки ҳозиргача (аввал, илгари) мавжуд бўлганлиги ифодаланади. Демак, нарса-ҳодиса белги кабиларнинг нутқ моментига муносабати бевосита эмас, балки восита орқали — «ҳозир» орқали ифодаланади.

Экан тўлиқсиз феъли отларга, шунингдек, феъл формаларига бирикканда ўзи бирикиб келган сўздан англашилган нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг аввал маъ-

лум бўлмай, кейин маълум бўлганини билдиради³³. Масалан, *боғ экан, чиройли экан, келган экан, келар экан, йқимоқчи экан* каби. Шунинг учун ҳам *экан* тўлиқсиз феъли билан шаклланган кесимларда модал маъно яққол сезилиб туради. *Экан* тўлиқсиз феълига хос ана шу хусусиятни ҳисобга олган С. Н. Иванов уни «ўзига хос модал бўёққа эга бўлган боғлама» деб кўрсатган эди³⁴.

Эмиш тўлиқсиз феъли отлар, шунингдек, феълнинг барча формалари билан қўллана олади. *Эмиш* тўлиқсиз феъли от ёки феълнинг бирор формаси билан бирикиб кесим вазифасида келганда, эшитиб билганлик маъносини ифодалайди. Масалан, *чиройли эмиш, ичкариси катта боғ эмиш, келишган эмиш, кетмоқчи эмиш* каби.

Хуллас, *эди*, тўлиқсиз феъли нутқ моментига муносабатсиз ўтган замонни ифодаловчи ягона боғлама вазифасини бажарувчи формага айланган бўлса, *экан* ва *эмиш* тўлиқсиз феъллари модал маъно англатувчи формалар сифатида қотиб қолган. Демак, *эди, экан, эмиш* тўлиқсиз феъллари боғламага хос ҳамма хусусиятларни эмас, балки айрим хусусиятларни (чунончи ўтган замон маъносини ҳамда модал маъно ифодалаш хусусиятинингина) ифодалайдиган боғламаларга айланган. Шунинг учун ҳам булар бир вазифа доирасида, яъни кесимни шакллантириш жараёнидагина иштирок этади.

«Ҳозирги ўзбек адабий тили»дан қўлланмада берилган *керак, зарур, шарт* каби модал сўзларни, *бор, йўқ, эмас* ва *иборат* сўзларини ҳам боғлама деб бўлмайди³⁵. Чунки улар феъл бўлмагани учун феълга хос формаларда қўллана олмайди, бинобарин, феъл формаларига хос маъно ва вазифаларнинг реаллаштирувчи восита ролини бажара олмайди. Шунингдек, мазкур ишда феълнинг равишдош формасига бирикиб кўмакчи феъл вазифасида турлича грамматик маъноларни ифодалаш учун хизмат қилувчи *сезиб турибди, бошланиб кетди, варақлай бошлади, кўтариб юборди, келиб қолди* кабиларни боғлама қаторига киритишнинг бирон-бир асоси бор, дея олмаймиз.

Юқориде айтилганидек, айрим ишларда *кел* феъли *-дир* аффиксининг боғлама вазифасини бажариши ҳақи-

³³ Қаранг: Ҳожиёв А. Феъл Тошкент, 1973, 61—77-бетлар.

³⁴ Иванов С. Н. Модальная связка *экан* и форма *эканлик* в узбекском языке. Ученые записки ЛГУ им А. А. Жданова, № 256. 1958, с. 131.

³⁵ Абдурахмонов Ф. А., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Кўрсатилган қўлланма, 58—59-бетлар.

да гапирилади. Лекин боғламага хос юқорида айтиб ўтилган хусусиятлардан келиб чиқиладиган бўлса, буларни боғламалар қаторига киритиб бўлмайди. Чунки, масалан, *кел* феъли феъл бўлмаган сўзлар ёки феълнинг от формалари билан қўлланиб, феъл формаларига хос маъно ва вазифаларнинг реаллашувида восита бўлиб қўллана олмайди. Умуман, бу феълнинг ёрдамчи феъл сифатида от билан қўлланиши ҳозирги ўзбек адабий тилида учрамайди.

Ҳисобланади, саналади, дейилади каби мустақил маъноли феълларнинг боғлама вазифасида қўлланиши ҳозирги ўзбек адабий тилида жуда кам учрайди. Шунда ҳам кесим таркибида ва фақат ҳозирги келаси замон формасида (умумзамон маъносида) қўлланади. Мисоллар: *Ойим Отахонимнинг тўнғич келини ҳисобланади* («Ўзбекистон маданияти»). *Мўмиё Шарқ мамлакатларида қадимдан маълум ва машҳур дори ҳисобланади* («Саодат»). *Разведкачилар батареянинг пешқадамлари саналарди* (В. Қатаев). *Сўзларнинг морфологик тузилишига, уларнинг ўзаро боғланишига кўра ифодаланадиган маъно сўзнинг грамматик маъноси дейилади. Предметнинг белгисини билдирган мустақил сўзлар сифат дейилади.*

Қил феълнинг боғлама вазифасида қўлланиши ҳам бўл боғламасининг қўлланишига нисбатан чегараланган. Бу феъл боғлама вазифасида қўлланган ҳолларда ҳам унга хос лексик маъно кучлироқ сезилиб туради. Масалан: *Оқ подшонинг уруши бойларга ҳузур-ҳаловат келтиради, лекин, фуқарони нонга дойи қилди* (Ойбек). *Шу бўшашиган қишлоқи болани ҳам Асрора одам қилди* (Саид Аҳмад). *Мени уруш вақтида уралликлар механизатор қилганлар* (И. Раҳим).

Қил феъли ўз лексик маъносини йўқотган ҳолда, соф боғлама вазифасида қўлланмайди. Чунки феълнинг барча формаларига хос маъно ва вазифани реаллаштирувида восита ролини ўйнай оладиган бўл ёрдамчи феъл бўлгани ҳолда, худди шу вазифани ўтовчи яна бошқа ёрдамчи феълларнинг бўлишига тилда эҳтиёж сезилмайди.

Боғламани белгилашдаги асосий мезон у ёки бу бирликнинг феъл формаларини олиб, шу формаларга хос маъно ва вазифани реаллаштириш учун қўллана олиш ёки қўллана олмаслик экан, *-дир* аффиксининг боғлама бўлиши ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Чунки аф-

фикс ҳеч қачон боғламага хос юқоридаги функцияни бажара олмайди (боғламага хос вазифада қўллана олмайди).

Маълум бўлдики, ҳозирги ўзбек адабий тилида *бўл*, *қил*, *саналади*, *ҳисобланади*, *аталади*, *дейилади* каби феъллар ёрдамчи вазифасида қўлланади. Лекин булардан *бўл* ёрдамчи феълидан бошқаси, биринчидан, деярли ҳаммавақт ўз маъносини маълум даражада сақлайди. Иккинчидан, буларнинг боғлама вазифасида қўлланиши чегараланган (масалан, *саналмоқ*, *ҳисобланмоқ* феълларининг боғлама вазифасида фақат ҳозирги-келаси замон формасида ва фақат кесим таркибида қўлланиши). Ҳозирги ўзбек адабий тилида феълга хос барча формаларга оид маъно ва вазифаларнинг реаллашуви учун восита ролини бажара олувчи, универсал характердаги *боғлама (бўл)* дир.

Ўзбек тилидаги боғламалар, хусусан, *бўл* боғламаси ҳақида гапирилганда, шунини ҳам айтиш керакки, маълум ҳолларда, яъни феълга хос бирдан ортиқ грамматик маънони реаллаштиришда бир эмас, бирдан ортиқ боғламанинг қўлланиши талаб этилади. Чунки бундай ҳолларда бир-бирдан фарқли грамматик маънони ифодаловчи формантни битта боғламанинг ўзи қабул қилиши тил қонуниятига мос келмайди. Масалан, шарт майли формасининг ўзи замон маъносига эга эмас³⁶. Шунинг учун ҳам шарт маъноси ўтган замонга тааллуқли бўлса, ўтган замон ифодаловчи *-ган* аффиксли сифатдош билан *бўлса* ёрдамчиси қўлланади: *кетган бўлса*, *сўраган бўлса* ва бошқалар³⁷. Ана шу ўтган замон ва шарт маънолари боғлама орқали ифодаланадиган бўлса, *бўл* боғламаси икки қайта қўлланади ва биринчиси замон (ўтган замон), иккинчиси майл (шарт майли) маъноларининг реаллашуви учун хизмат қилади. Мисоллар: *Сергей — деди у болгани. ерга қўйиб, — кеча қизларнинг байрами бўлган бўлса, бугун чолларники экан-да* (В. Ғафуров). *Агар Малика хафа бўлган бўлса, эрталаб қиёмат қоим бўлади* (Мир Аммон). Ҳатто зарур бўлган ҳолларда боғлама уч қайта қўлланиши ҳам мумкин: *агроном бўлмоқчи бўлган бўлса*. Бунда биринчи боғлама *-моқчи* аффиксини олиб мақсад маъносининг иккинчи боғлама *-ган* аффиксини олиб ўтган замон маъносининг учинчи боғлама эса *-са* аффиксини олиб шарт маъносининг реаллашуви учун хизмат қилмоқда.

³⁶ Ҳожиев А. Феъл. Тошкент, 1973, 122-бет.

³⁷ Ўша асар, 121—122-бетлар.

БЎЛ ЁРДАМЧИ ФЕЪЛИ БОҒЛАМА ВАЗИФАСИДА

Бўл феъли ҳозирги ўзбек тилида мустақил феъл сифатида кўп маънолиги билан, ёрдамчи феъл сифатида эса турли маъноларни ифодалаши ва ҳар хил вазифаларда қўлланиши билан характерланади. Шу сабабдан, бу феъл кўп вақтлардан бери мутахассисларни қизиқтириб келмоқда. Туркологияда, жумладан, ўзбек тилшунослигида, *бўл* феъли ҳақида махсус ёзилган ёки маълум даражада унга алоқаси бўлган мақолалардан ташқари, алоҳида кандидатлик диссертацияси ҳам ёқланган¹. Бироқ шунга қарамасдан, *бўл* феълнинг, аynиқса, *бўл* ёрдамчи феълнинг маъно ва вазифалари етарли даражада ўрганилган эмас. Мавжуд лингвистик адабиётларда *бўл* феълнинг маъно ва вазифалари ҳақидаги фикрларнинг бир-бирига мос келмаслиги, ҳатто бир-бирига қарама-қарши ҳоллари мавжудлиги бунга мисол бўла олади.

Бўл ёрдамчи феълнинг маъно ва вазифалари системаси кенг бўлиб, шулардан бири унинг боғламалик функциясиدير.

Ўзбек тили фактлари кўрсатадики, *бўл* ёрдамчиси бошқа вазифаларига нисбатан ўзининг боғламалик функциясида жуда кенг қўлланади. Унинг ана шу вазифасини конкрет белгилаб олиш *бўл* ёрдамчиси билан боғлиқ бўлган бошқа ҳодисаларни ҳам аниқ белгилашга ёрдам беради. Масалан. *Аввал тўпиғидан, кейин болдиридан, охири тиззасидан кестиришга мажбури бўлди* (Р. Файзий). *Тўғри, битта хатодан қутқарардим, аммо бу билан ўзим ҳам хато қилган бўлардим* (С. Абдуқаҳҳор). *Бойвачча данакдай нонни оғзи-*

¹ Қаранг: Асқарова М. *Бўл* сўзининг айрим хусусиятлари ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти масалалари». 1962, 6-сон; Аъламова М. *Бўл* сўзи ва шарт майли муносабати. ТошДУ «Илмий асарлар»и.—Ўзбек филологияси масалалари. 362-чиқиши. Тошкент, 1970; Цалкаламанидзе А. А. Система значений и функционирование глагола *бўл* современном узбекском литературном языке. АҚД. Ташкент, 1973.

га ташлаб, вақти зиклигини билдирмоқчи бўлди (Ойбек). *Ҳовлининг этагидаги девор орқаси катта майдон бўлиб, кўп вақтлардан бери қаровсиз ётарди* (Р. Файзий).

Келтирилган мисоллардаги *мажбур бўлди* бирикувидаги *бўл* феъл ясовчи (қўшма феъл ясовчи) сифатида, *хато қилган бўлардим, билдирмоқчи бўлди* типдаги бирикувлардаги *бўл* эса аналитик (перифрастик) форма ясовчи сифатида талқин этилади. Кейинги мисолдаги (*майдон бўлиб*) каби ҳолатлардаги *бўл* феълнинг нима экани ҳақида умуман ҳеч нарса дейилмайди. Ваҳолонки, келтирилган мисолларнинг ҳаммасида ҳам *бўл* ёрдамчиси боғлама вазифасида қўлланган. Шу фактнинг ўзиёқ ўзбек тилидаги *бўл* ёрдамчи феълнинг вазифалари ҳали аниқ белгилаб олинмаганлигини кўрсатади. Бироқ унинг боғлама вазифасида қўлланиши юқорида келтирилган ҳолатлар билангина чегараланмайди. *Бўл* боғламаси яна ҳам кўпроқ, мураккаброқ маъно ва вазифаларнинг реаллашувида хизмат қилади.

Бўл феълнинг боғламалик функциясини конкрет белгилаб олиш фақат боғлама ҳодисасининг моҳиятини тўғри ёритиш учунгина эмас, балки бу феълнинг қўшма феъл ва феълнинг аналитик формасини яшаш функциясини ҳам аниқ чегаралаш учун имкон беради.

Боғлама ҳақида гап борганда ўзбек тилида боғламанинг қўлланиш доираси фақат феъл бўлмаган сўзлар билан чегараланмаслиги айтилди. *Бўл* ёрдамчиси феълнинг функционал формалари, масалан, ҳаракат номи, сифатдош ва бошқа формалари билан қўлланганда ҳам боғлама вазифасини бажариши мумкин. Мисоллар: *Баҳор чиқиши билан Содиқ бошлаган ташаббуслардан бири, мактабнинг орқасидаги бекор ётган каттагина майдонни обод қилиш бўлди* (Шухрат). *Лекин бормасдан кетиш ҳам, бир чекаси қочибга ўхшаса, иккинчи томондан, ишни чала ташлаб кетиш бўларди* (А. Мухтор). *Албатта, мен уларни Азлар акадан бошқача кутиб олган бўлардим* (П. Қодиров). *Ҳа, бу йил ўша кишининг ёрдами билан каналдан сув оладиган бўлди к-ку* (П. Қодиров). *Ориф ака ичкаридан болаларни кўрмаётган бўлса-да, уларнинг беҳос яқинлашиб қолганда бир-биридан нарироқ сурилиб ўтиришганини сезди* (А. Мухтор).

Бу мисоллардаги *бўл* ёрдамчиси боғлама вазифасида қўлланган. *Бўл* ёрдамчи феълнинг отлар (умуман феъл бўлмаган сўзлар) ва феълнинг функционал формалари доирасида боғлама вазифасида қўлланиши ва бун-

даги ўзига хос хусусиятларни аниқроқ очиш, аниқроқ белгилаш учун бу ҳар икки ҳолатни алоҳида-алоҳида олиб ўрганиш мақсадга мувофиқ. Шундай қилингандagina *бўл* боғламасининг маъно ва вазифаларини, *бўл* ёрдамчисининг қачон боғлама вазифасида қўлланиши ёки боғлама эмаслигини аниқ белгилаш мумкин бўлади.

1. *Бўл* боғламасининг отлар билан қўлланишидаги хусусиятлари

Бўл боғламаси отлар (умуман феъл бўлмаган сўзлар) билан қўлланиб, феълга хос грамматик маъно ва вазифаларнинг реаллашуви учун хизмат қилади.

Бўл боғламаси кесим таркибида майл, замон, шахсон маъноларининг ифодаланишида восита бўлиб ҳам, шунингдек, функционал формаларда шу формаларга хос вазифаларни реаллаштириш учун ҳам қўллана олади. *Бўл* боғламасининг кесим таркибида ва бошқа функционал формаларда бажарадиган вазифасини ва қўлланишидаги хусусиятларини аниқ ва тўла очиш учун унинг кесим таркибида қўлланиши билан бошқа функционал формаларда қўлланиш ҳолатини алоҳида ўрганиш маъқул бўлади.

Бўл боғламаси кесим таркибида. Кесим таркибида *бўл* боғламаси феъл кесимга хос барча формаларда ва шу формаларга хос маъно ва вазифаларда қўллана олади. Лекин мустақил кесим вазифасидаги бирор феъл формаси билан худди шу формада қўлланувчи *бўл* боғламасини ифодалайдиган маъно, вазифаси бир хил бўлавермайди. Масалан, бирор формадаги *бўл* боғламасини кесим таркибидан тушириб қолдириш мумкин бўлса бошқаси мумкин бўлмайди: *Бир кун синфдоши Озода унга: «Ҳой Салтанат, шунча ўқиб, келиб-келиб хат ташувчи бўлдингми?»—деди-да, гапига қулоқ ҳам солмай, лиқ тўла жилдига бир уриб бурнини қийшайтириб кетди* (Р. Файзий). *Марҳамат, сизнинг истиқомат жойингиз шу ер бўлади* (Шухрат). Биринчи мисолдаги *бўл* боғламасини тушириб бўлмайди. Иккинчи мисолда эса уни қўлламаслик мумкин.

Бўл боғламасининг тушириб қолдириш мумкин ёки мумкин эмаслигининг маълум сабаблари (асослари) бор. *Бўл* боғламаси билан боғлиқ бўлган ва шунга ўхшаган ҳодисаларнинг сабабини, *бўл* боғламасининг бошқа вазифаларини аниқ белгилаш учун уни ҳар бир майл, замон ва бошқа формалари бўйича алоҳида тўхталамиз.

И ж р о м а й л и ф о р м а с и д а. *Бўл* боғламаси ижро

майлининг барча замон формаларида қўллана олади. Унинг замон формалари бўйича қўлланишдаги хусусиятлари ва вазифалари қуйидагича.

Ўтган замон формалари -ди аффикси ёрдамида ясалувчи ўтган замон формасида. Бу формада *бўл* боғламаси:

1. Кесимнинг от қисми билдирган белги-ҳолатнинг, нарсанинг юз берганлигини билдиради. Бунда *бўл* боғламаси «юз бериш, эришиш», каби ёрдамчи маънога эга бўлади. *-ди* аффикси *ишлади, келди* каби ўтган замон формасидаги маъно ва вазифасида қатнашади: *Ойлар, йиллар ўтди. Маҳкам уйланди, уй л и-ж о й л и б ў л д и* (Р. Файзий). *Ҳа иши ўтди... диссертацияни ёқлади, ф а н к а н д и д а т и б ў л д и* (Ҳ. Фулом). *Қандоқ қилай, айланай овсин, кўпга келган тўй... Қудратингизнинг дадаси кетган кунлар ўзим қ а н д о қ б ў л д и м* (Р. Файзий).

Бундай ҳолларда ўтган замон маъноси бошқа замон (масалан, ҳозирги замон) билан алмаштирилса ҳам *бўл* боғламасини тушириб бўлмайди. *Бўл* боғламаси қўлланмаса, замон маъноси ўзгариши билан бирга, *бўл* ёрдамчисига хос «юз бериш, эришиш», маъноси ҳам йўқолади. Қиёсланг: *ф а н к а н д и д а т и б ў л д и — ф а н к а н д и д а т и э д и — ф а н к а н д и д а т и*. Биринчисида ўтган замон маъноси билан бирга *кандидатлик даражасига эришиш* маъноси бор. Иккинчисида эса бу маъно йўқ, *эди* тўлиқсиз феъли фақат ўтган замонни ифодалайди. Учинчисида «эришиш» маъноси ҳам, ўтган замон маъноси ҳам йўқ.

2. *Бўл* боғламаси замон, майл, шахс-сон маъносининг ифодаланиши учун восита ролини бажаради: *Янги секретарнинг бутун районда кўргани Қ а л а н д а р о в б ў л д и* (А. Қаҳҳор). *Уни бошлаб қарши олган Анна Ивановнанинг бароқ мушуги б ў л д и* (Шухрат). *Сизнинг шодлигингиз — шодлигим, кулфатингиз — к у л ф а т и м б ў л д и* (Шухрат).

Бу мисолларда *бўл* ёрдамчиси соф боғлама вазифасида қўлланган. Унинг кесимда замон, майл, шахс-сон каби маъноларнинг реаллашувида воситаликдан бошқа вазифаси йўқ. Агар келтирилган мисоллардаги воқеа-ҳодисалар ҳозирга оид факт сифатида ифодаланадиган бўлса, *бўл* боғламаси қўлланмаслиги ҳам мумкин. Қиёсланг: *Янги секретарнинг бутун районда кўргани Қ а л а н д а р о в б ў л д и — Янги секретарнинг бутун районда кўргани Қ а л а н д а р о в*; *Сизнинг шодлигингиз — шодлигим, к у л ф а т и н г и з — к у л ф а т и м*

бўлди — Сизнинг шодлигингиз — шодлигим, *кулфатингиз* — *кулфатим*.

Демак, юқоридаги мисолларда *бўл* боғламаси *-ди* аффикси орқали (*-ди* аффиксли формада), воқеа-ҳодисанинг ўтган замонга оидлигини ифодалаш (ўтган замон маъносини бериш) учун хизмат қиляпти. Шунинг учун ҳам маълум ҳолларда *бўлди* боғламаси ўрнида ўтган замон маъносини ифодаловчи *эди* тўлиқсиз феълни қўллаш мумкин. Қиёсланг: *Янги секретарнинг бутун районда кўргани Қаландаров бўлди* — *Янги секретарнинг бутун районда кўргани Қаландаров эди*. Лекин воқеа-ҳодисанинг ўтган замонга оидлигини ифодаловчи *бўлди* ва *эди* боғламалари маънодаги ўзига хос кўпгина томонлари билан бир-биридан фарқланади. *Бўлди* ёрдамчиси фақат ўтган замон маъносини ифодаловчи воқеа сифатида қўлланганда, воқеа-ҳодисанинг ўтган замондаги маълум бир конкрет вақтга оидлиги ифодаланади. *Эди* тўлиқсиз феъл эса воқеа-ҳодисанинг умуман ўтмишга оидлигини билдиради². *Йўқ. Тонгни бошлаб келган, уни ёриштирган сайроқилар хонишимас, Салтанатнинг ўзи, унинг ноласи бўлди* (Р. Файзий). *Йўқ, хайрият, раис тез-тез тўхтаб, одамлар билан узоқ-узоқ гаплашди-ю, Саидага дам олишигина эмас, унинг одамлар билан муомаласини кузатиш, ҳатто баъзи бир нарсаларни дафтарига ёзиб олиш имкони ятини берди. Шундай узоқ тўхталган жойлардан бири теплица бўлди* (А. Қаҳҳор).

Бу мисолларда *бўл* боғламаси гап орқали ифодаланган воқеа-ҳодисани ўтган замондаги маълум вақтга оид факт сифатида ифодалайди. Бу гаплардаги *бўлди* боғламаен ўрнида *эди* тўлиқсиз феъл қўлланса, воқеа-ҳодиса умуман ўтган замонга (ўтмишга) оид факт сифатида ифодаланади.

-ган аффикси ёрдамида ясалувчи ўтган замон формасида. Бу аффикс ёрдамида ясалувчи ўтган замон формаси нутқ моментидан анча илгарироқ бажарилган ҳаракат-ҳолатни билдиради³. Масалан: *институтни битирган, ҳамма ёққа сув сепилган* каби. *-ган* аффиксли *бўл* боғламаси ҳам шу маънони ифодалайди, яъни кесим таркибидаги бўлган боғламаси:

1. Воқеа-ҳодиса, белги-хусусиятни нутқ моментидан анча илгарироқ вақтга оидлигини билдиради. Бунда:

а) *бўл* ёрдамчиси «эришиш, юз бериш» маъноси бўл-

² Қаранг: Ҳожиёв А. Тўлиқсиз феъл. Тошкент, 1970, 18-бет.

³ Қаранг: Ҳожиёв А. Феъл. Тошкент, 1973, 136-бет.

ган боғлама вазифасида келади. *У ўрмонга кетиб партизан бўлган* (В. Гафуров). *Акам шу институтни битириб агроном бўлган* («Гулистон»);

б) *бўл* боғламаси ҳеч қандай ёрдамчи маъноларга эга бўлмай, майл, замон маъноларининг реаллашуви учун восита вазифасини бажаради, яъни соф боғлама вазифасида қўлланади. Қиёсланг: *Акам шу институтни битириб агроном бўлган*—*Акам шу колхозда агроном бўлган*. Мисоллар: *Пушкин яхши чавандоз, мерган бўлган, дейдилар* (Шухрат). *Менинг ота-боболарим дегрез бўлишган* (Мирмуҳсин). *Улуғбек ҳам Мир Қосим Анварга жуда яхши дўст бўлган, у шоир бошига ҳам сиз ҳазратнинг кунингиз тушган* (Мирмуҳсин). *Кўриб тўймаसा, ёзиб қаноатлантириб бўлмайди. Айвазовский бекорга денгиз ошиғи бўлмаган экан, деб юборасан киши* (Шухрат).

Воқеа-ҳодисанинг анча илгарироқ вақтга оидлигини ифодалаши билан *бўлган* боғламаси бу маънода эди тўлиқсиз феълига анча яқин туради. Қиёсланг: *Шу колхозда агроном бўлган*—*Шу колхозда агроном эди*. Лекин эди тўлиқсиз феъли воқеа-ҳодисанинг бевосита кўрган-билган, аниқ факт сифатида ифодалайди. Шунинг учун жуда узоқ ўтмишга оид, ўзи кўрмаган, билмаган воқеаларни ифодалашда эди тўлиқсиз феъли қўлланмайди. *Бўлган* боғламаси сўзловчининг ўзи кўриб кузатмаган, жуда узоқ даврларга оид воқеаларни ифодалашда ҳам қўллана олади. Қиёсланг: *Пушкин яхши чавандоз, мерган бўлган*—*Пушкин яхши чавандоз, мерган эди*. *Улуғбек ҳам Мир Қосим Анварга жуда яқин дўст бўлган*—*Улуғбек ҳам Мир Қосим Анварга жуда яқин дўст эди*.

2. Воқеа-ҳодиса, белги ва шу кабиларнинг юзага келганлиги ва ҳозирда ҳам мавжуд ҳолдалигини билдиради. *Анави, каттаси бор-ку, Коля, бирам ақлли, одобли бўлган* (Р. Файзий). *Бирам қақилдоқ бўлган. Ўзидан сўрасангиз ўзбекман дейди* (Р. Файзий).

Бу мисолларда кесим орқали ифодаланган *одоблик, ақллилик* ва *қақилдоқлик* хусусиятлари ўтган замонга оид факт эмас, балки ҳозирга оид факт. Шу жиҳатдан қандай гапларнинг кесими *бўл* боғламасисиз қўлланса ҳам замон маъносида ўзгариш бўлмайди. Лекин бунда шахснинг умуман *ақлли, одобли, қақилдоқ* экани ифодаланади. *Бўлган* боғламаси қўлланганда эса бу хусусиятларнинг ҳозирда мавжудлиги англашиши билан бирга унинг аслида бўлмай, кейин юзага келган-

лигига ишора ҳам бўлади. Қиёсланг: *Бирам қақилдоқ — бирам қақилдоқ бўлган. Бирам ақлли, одоблики — бирам ақлли — одобли бўлганки.*

-(и)б аффиксли равишдошни шахс-сон билан тушлаш орқали ҳосил бўлувчи ўтган замон формасида. Феълнинг бу формасида воқеа-ҳодисадан кейин хабардор бўлганлик, эшитиб билганлик ифодаланади. *Бўл боғламаси* шу маънони реаллаштирувчи восита сифатида қўлланганда ҳаммавақт «юз бериш, эришиш» маъносини сақлайди: *Кунлардан бир кун Нафисанинг тўй дараги ёйилди. Чиндан ҳам Аъзам ферма шахристонлик оғайнисини билан қудда бўлибди* (Ҳ. Фулом). *Улар аҳликда, меҳнат ва фароғатда яшаб, бир ўғил, бир қизли бўлишибди* («Меҳнат ва турмуш»). *Ҳийла ўзгарибди. Янаям улғвор, чиройли бўлибди* (Ойбек). *Кўзи қаттиқ, тили тез, димоғдор қиз бўлибди* (Ойбек).

Ўтган замон феълнинг эди тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи (-ган эди, -ар эди типидоғи) формаларда *бўл ёрдамчиси* сўз ясовчи (қўшма феъл ясовчи) элемент сифатида, «эришиш, юз бериш» маъноларини қисман сақлаган ёрдамчи (боғлама) вазифасида, ниҳоят, *соф боғлама* вазифасида қўлланиши мумкин:

а) *сўз ясовчи* (қўшма феъл ясовчи) элемент вазифасида: *уғойиб бўлган эди* (Ҳ. Зоҳидий). *Бир танобча ерга жўхори экилса, думбул бўлмасдан тамом бўлар эди* (П. Турсун). *Қишлоқ кўчаларини чанги-тиб, товукларни қақалатиб яна жойига келтириб қўйиб, уғойиб бўларди* (Саид Аҳмад);

б) «эришиш, юз бериш» маъноларини қисман сақлаган ёрдамчи (боғлама) вазифасида: *Тоға, маршаллар келишяпти, деганида Низомжон ҳайрон бўлган эди* (Саид Аҳмад).— *Аъзамжонгинам қандоқ йигит бўлган эди, қандоқ йигит бўлган эди-я* (Саид Аҳмад). *Ярим соат ичида ҳамма нарса тахт бўлган эди* (Ойбек). *Лоақал ман кўриб қолганимда ҳам... бағримга босардим, дардингга дармон бўлардим, кўзингни юмдиргани қўймасдим... Толзор яқшиба кунлари айниқса гавжум бўлар эди* (Р. Файзий);

в) *соф боғлама* вазифасида: *Ярим кечгача ижод билан банд бўлар эди* (Собир Абдулла). *Кейинги пайтларда бу хонадонга келадиган хатлар Светланага тегишли бўларди* (Р. Файзий).

Ҳозирги замон формаларида *бўл боғламаси* дсярли ҳаммавақт «юз бериш, эришиш» маъносини сақлайди.—

Бошқа колхозларда нега удда қилиш у ёқда турсин, қаҳрамон бўлаёттибди (А. Қаҳҳор). *Ҳа Ҳамроҳон худди онасининг ўзи бўляпти* (Ж. Икромий). *Совчиликка борай десам, мана бунақа гапларни эшитиб хуноб бўляпман* (И. Раҳим). *Рўзғори ҳам кун сайин бут бўляпти* (Ойбек).

Бўл боғламаси ҳозирги замон формасида қўлланганда, ҳаммавақт ёрдамчи лексик маънони сақлаши, бизнингча, ҳозирги замон формасида доимо ҳаракатнинг давомли тарзда (жараён ҳолида) бўлиши билан боғлиқ⁴.

Ҳозирги-келаси замон формаларида. Ҳозирги-келаси замон формаларининг икки хил кўриниши бор: 1. Ҳозирги-келаси замон аниқлик формаси; 2. Ҳозирги-келаси замон гумон формаси⁵.

Ҳозирги-келаси замон аниқлик формаси -а, -й, аффиксли равишдошни шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинади: борасан, келади, ишлайман каби. Бу формалар умумзамон, ҳозирги замон ва келаси замон маъноларини ифодалайди⁶.

1. *Бўл* боғламаси ҳозирги-келаси замон аниқлик формасида бўлганида ҳам умумзамон, ҳозирги замон ёки келаси замон ифодаланиши мумкин.

Умумзамон, ҳозирги замон маъноси ифодаланганда: 1) *бўл* ёрдамчиси «юз бериш, эришиш» маъносини маълум даражада сақлаши мумкин.

Бундай ҳолларда *бўл* боғламасини тушириб бўлмайди: *Шу сабабли ҳам наشريётимиз оталиғидаги колхоз ҳар йили йиғим-теримда пешқадам бўлади* («Тошкент ҳақиқати»).— *Демоқчисанки, кўппак югургани билан този бўлмайди, шундайми!* (Шухрат). *Кўпинча «Боламнинг боши тошдан бўлсин» деб бешикдаги ёстиққа аяларимиз ёғоч қипиғи соладилар, ёстиқ қаттиқ бўлади, бошингдаги суяклар эса худди қозғодай юпқа ва юмшоқ* (Ҳ. Зоҳидий). *Очиқ ҳавода ўз оғзи билан ўт еса семиради, сути ҳам серқаймоқ бўлади* («Совет Ўзбекистони»); 2) *бўл* ёрдамчиси соф боғлама вазифасида бўлади. Бунда баъзи ҳолларда *бўл* боғламасини тушириб қолдириш мумкин бўлади: *Ултармалик Асрорқул Ҳайдар отанинг қадрдон ошинаси бўлади* (А. Қаҳҳор).— *Мана бу йигит мени ўлим-*

⁴ Қаранг: Ҳозирги замон ўзбек тили. Коллектив. Тошкент, 1957, 405-бет; Ўзбек тили грамматикаси. I қисм. Морфология. Тошкент, 1975, 498-бет.

⁵ Қаранг: Ҳожиев А. Феъл. Тошкент, 1973, 157-бет.

⁶ Уша асар, 158-бет.

дан асраб қолган укам О д и л ж о н б ў л а д и, танишинлар (Ҳ. Зоҳидий). Маълумки, олимларнинг табиати н о з и к р о қ б ў л а д и (Ойбек).

Биринчи икки мисолдаги бўл боғламасини тушириб қолдириш мумкин, лекин кейинги мисолдаги бўл боғламасини тушириб бўлмайди.

Бўл боғламасининг қачон тушириб қолдириш мумкин ёки мумкин бўлмаслиги воқеа-ҳодисанинг конкрет вақтга оидлиги ёки умумзамон характериға эғалиги билан боғлиқ:

а) воқеа-ҳодиса одатдаги доимий, типик характериға (умумзамон характериға) эға бўлса, бўл боғламасини тушириб бўлмайди: *Соғлом киши баҳорда серуй қу б ў л а д и д е й и ш а д и* (Ж. Икромий). *Меҳнат билан топилган нон бе миннат б ў л а д и* (Шухрат). *Курашда тобланган дўстлик ғоят мустаҳкам ва ишончли б ў л а д и* (Шухрат);

б) воқеа-ҳодиса конкрет ҳозирги вақтга оид бўлса (ҳозирги вақтга оид воқеа-ҳодиса сифатида баён этилса), кўпинча, бўл боғламаси қўлланмайди. Қўлланганда ҳам тушириб қолдириш мумкин бўлади: *Ултармалик Асрорқул Ҳайдар отанинг қадрдон ошнаси б ў л а д и* (А. Қаҳҳор).— *Ийе, бегонамиди савобини ўйлайсиз, бу гапингиз маъқулмас, уста. Сизға ҳам қарз, ҳам фарз, фарзандингиз б ў л а д и, ахир* (Р. Файзий). *Биз ўй азобини ҳам гўр азобини ҳам тортган деб таърифлаган кишимиз ана шу донгдор пахтакорнинг акаси Йўлчи ота б ў л а д и* («Меҳнат ва турмуш»). *Билман, анови ўғри йигитлар Йўлчининг шериклари б ў л а д и* (Ойбек).

Боғламани тушириб қолдириш мумкин ёки мумкин эмаслиги воқеа-ҳодисанинг умумзамон (одатдаги факт) ёки ҳозирга оид факт сифатида ифодаланишиға боғлиқлигини қуйидаги мисолларда ҳам очиқ кўриш мумкин. *Айниқса, катта тол тағидаги сўрида ўтириб, ой чиқишини кўриш жуда гаштли б ў л а д и* (Саид Аҳмад). *(Гап шундаки, қушлар ялтироқ нарсаға ўч б ў л а д илар* («Фан ва турмуш»). *Қизлари сизға ўхшаган бодомқовоқ, б ў т а к ў з б ў л а д и* (Шухрат).

Биринчи мисолда умуман катта тол тағидаги сўрида ўтириб, ой чиқишини кузатиш гаштли экани ифодаланяпти. Агар катта тол тағидаги сўрида ўтириб ой чиқишини кузатиш гаштли экани ҳозирги вақт нуқтаи назаридан айтиладиган бўлса, бўл боғламаси қўлланмайди: *Айниқса, катта тол тағидаги сўрида ўтириб, ой чиқишини кўриш жуда гаштли*. Иккинчи ва учинчи мисол-

ларда ҳам ялтироқ нарсага ўчлик ва бўта кўзлик конкрет бир қуш ёки аниқ бир қиз ҳақида бўлса, бўл боғламаси қўлланмайди: *Бу қуш ялтироқ нарсага ўч. Фалончининг қизи бўтакўз каби.*

Агар воқеа-ҳодиса ўз хусусиятига кўра умумзамон характерига эга бўлса (одатдаги факт бўлса), уни конкрет ҳозирга оид факт сифатида ифодалаш мумкин бўлмаса, бўл боғламасининг қўлланиши шарт бўлади (уни тушириб бўлмайди). *Баъзан куч адолатнинг асл йўлдоши бўлади* (Шухрат).— *Яраланган-да. Яраланган ҳайвон сергазаб бўлади* (Шухрат).

Воқеа-ҳодиса конкрет ҳозирги вақтга оид факт сифатида баён қилинганда, кесим таркибида боғлама қўлланса ҳам, қўлланмаса ҳам, шу воқеа-ҳодисанинг инкори ифодаланадиган бўлса, эмас элементи қўлланади (Қўлланган бўл боғламаси туширилади). Қуйидаги мисолларда кесимларни бўлишсиз формада қўллаб кўринг:— *Булар-чи?— Ардахон паст-баланд ўғилларини кўрсатди.— Дахли шундаки, бу тўрт ўғлон унинг неваралари бўлади* (С. Раҳим). *Омон қолшига урининг, бу сизнинг Ватан олдидаги бурчингиз бўлади* (Ю. Семёнов).— *Бу қиз жияним бўлади,— деди жиддий қилиб Ҳайдарқул* (Ж. Икромий). *Ишни чала қолдириб ўлиш номардлик бўлади* (Саид Аҳмад).

Воқеа-ҳодиса умумзамон характерига эга бўлса (одатдаги факт бўлса), инкор маъносининг ифодаланишида бўл боғламасининг инкор формаси қўлланади, яъни бунда бўл боғламасини тушириб, эмас тўлиқсиз феълини қўллаш мумкин бўлмайди: *Опанг пиширган овқатни соғингандирсан, ҳеч кимники опангникидай ширин, иштаҳали бўлмайди* (Шухрат). *Қопқанор бутун бўлса, пахта нобуд бўлмайди* (Ойбек).

Ҳозирги-келаси замон формасидаги бўл боғламаси келаси замон маъносида қўлланганда, бўл феълига хос, «эришиш, юз бериш» маъноси маълум даражада сақланади. Шунинг учун уни тушириб қолдириш мумкин эмас. *...Саломат борсам, Салтанат келиннингиз бўлади...* (Р. Файзий). *Мана шулар сизнинг солдатларингиз бўлади, капитан, уларни севинг, булар билан фахрлансангиз арзийди* (Шухрат). *Ҳаммалари бағримизга оламиз, оталик қиламиз, онаси бўламыз дейишяпти* (Р. Файзий).

II. Ҳозирги-келаси замон гумон формасидаги бўл боғламаси (бўлар, бўлмас формалари), асосан, келаси замон маъносида қўлланади. Бундай ҳолларда бўл феълига хос ёрдамчи лексик маъно маълум даражада

сақланади. Келаси замон гумон маъносидаги бўл боғламаси ҳеч қачон соф боғлама вазифасида қўлланмайди:— Қаландаровни сиёсий ўқишга тортишингиз қийинроқ бўлар (А. Қаҳҳор).— Шу ҳужжатларни олиб бориб берсангиз балки ҳужумнинг бошланишига сабаб бўлар, ана унда бир оз кунда дийдор кўришиб қолармиз (В. Гафуров).— Сен, кампир тушунмайсан, бойнинг давлатидан биз ҳам қариган чоғимизда қиттай баҳраманд бўлармидик дейман (Ойбек).

Бу маъно ва вазифада (бўлар, бўлмас формалари вазифасида) бўлса керак формаси ҳам қўлланади:— Салимнинг ўғли Тошкентдаги катта ўқишни битириб келган деб эшитаман. Совхозимизга ўша йигит директор бўлса керак-а?— сўради Қодир бобо (Сўзлашувдан). Ҳошимнинг бригадаси пахта планини ҳар йили колхозда биринчи бўлиб тўлғазиб келяпти. Ҳойнаҳой бу йилги ҳисобот сайловида Ҳошим ҳосилот бўлса керак (Сўзлашувдан).

Ҳозирги ўзбек тилида ҳозирги ёки умумзамонга оид фактни (одатдаги, типик фактни) гумон маъноси билан ифодалашда -дир аффикси ёки бўлса керак формаси кенг қўлланади: Балки бу Аъзамжоннинг душманга отган охириги ўқларининг гильзасидир (Саид Аҳмад). Низомжон унинг гапига унча парво қилмади. Биронта безбет чайқовчидир-да, деб қўя қолди (Саид Аҳмад). Шу муҳаббат бўлса керак (Шухрат). Сиз Элмурод аканинг синглиси бўлсангиз керак (Шухрат).

Демак, ҳозирги ёки умумзамонга оид фактни гумон маъноси билан ифодалашда фақат -дир аффикси ёки бўлса керак формаси қўлланар экан. Шу сабабли -(а)р, (-мас) аффиксли бўл боғламасининг бу маънода қўлланиши учрамайди.

Бу маъно ва вазифада бўлса керак формаси таркибидан қўлланган бўл боғламаси лексик маъносини тамоман йўқотади ва соф боғлама вазифасида бўлади⁷:

⁷ Шеърини ва эски услубдаги асарларда, мақолаларда бўлар (бўлмас) формалари бўлади, бўлмайди боғламасига хос маъно ва вазифаларда қўлланиши мумкин:

Бизга илм сирларин очар,
Серҳосил бўлар тупроқ (Зулфия).
Шарт шулким, от билан
Гўёки қанот билан
Зўр чинорга чиққанга,
Чиқиб уни йиққанга
Паризод хотин бўлу р
Бир гўзал отин бўлу р (Ҳ. Олимжон).

— Одам деган шунчалик бесабр бўлу р ми (Р. Файзий).

Қанақа одам экан профессор? Жуда ҳам басавлат бўлса керак-а? (Ҳ. Зоҳидий). Улардан бири бўлса керак (Саид Аҳмад). Лекин, дўстинг Аҳмаджон сал бош қачароқ бўлса керак (Ҳ. Фулом).

-*(а)р, (-мас)* аффиксли формадаги бўл боғламаси экан, эмиш тўлиқсиз феъллари билан қўлланганда, гумон маъноси йўқолади ва эшитганлик маъноси ифодаланади. Бундай ҳолларда ҳам бўл феъли лексик маъносини маълум даражада сақлайди ва бу форма деярли ҳаммавақт воқеа-ҳодисанинг келгусига оидлигини ифодалайди: *Бизга яна икки ой қўшиб қўйишибди, миномётчи бўлар эканмиз* (Шухрат).— *Шоир бўл кет-ей... Шоир бўлгандаям сеҳргар шоир бўларкансан* (Р. Файзий).— *Шундай қилиб, журналист бўлар экансан-да...* (Ҳ. Ҳошимов).— *Энди бизга ҳамми: аҳар бўларкансизлар* (В. Ғафуров). *Айтишларича, бундай «қочоқ»ларнинг омади мудом олчи бўлармиш* («Муштум»).

Бу формада воқеа-ҳодиса умумзамон ёки ҳозирги замонга оид факт сифатида (одатдаги, типик факт сифатида) ифодаланганда, бўл ёрдамчиси лексик маъносини йўқотади ва соф боғлама вазифасини бажаради: *Ҳазил-ҳазил деб юриб, ҳазил бирдан чинга айланиб кетса, бу ҳам бало бўларкан* (Р. Файзий). *Йўқ, бир вақтлар қалбингга жойлашиб олган одамни юракдан ситиб чиқариш оғир бўларкан* (Ҳ. Ҳошимов).

Баъзан бўлса керак формаси ўтган замонга оид гумон маъносини ифодалашини ҳам мумкин. Бунда бўлса керак формаси олдидан ўтган замонни ифодаловчи бўлган боғламаси қўлланади. Бундай ҳолларда бўлган ёрдамчиси соф боғлама вазифасида ёки бўл феълига хос маънони, яъни «юз бериш, эришиш» маъносини маълум даражада сақланган ҳолда қатнашиши мумкин. *Ҳойнаҳой янги қурилган пайтда ғоят муҳташам иморат бўлган бўлса керак,—деб дилимдан ўтказдим* (Мир Аммон). *Унинг бунчалик «йигитшунос»лигини кўрган Зебо, бир маҳал бирортасидан дили заҳа бўлган бўлса керак, деб ўйлаб «бечора қиз» ҳам деган эди* (Шухрат).

Шарт майли формасида. Шарт майли формасидаги бўл боғламаси феълнинг шу майл формасига хос турли маъно ва вазифаларнинг реаллашуви учун восита хизматини бажаради.

1. *-са* орқали шарт маъносининг ифодаланиши ва шарт эргаш гапнинг бош гапга боғланишини таъминлаш учун хизмат қилади:

*Юрса агар томирда қонинг,
Азиз бўлса бир парча нонинг,
Керак бўлса номус, виждонинг,
Бўлсанг йигит, бўлсанг ҳамки чол.
Қўлингга қурол ол! (Ҳ. Олимжон).*

Кесим орқали ифодаланаётган воқеа-ҳодиса ўтган замонга, ҳозирги замонга ёки келаси замонга оид бўлиши мумкин.

Воқеа-ҳодиса ўтган замонга оид бўлганда *-са* аффиксли бўл боғламасидан олдин *-ган* аффиксли бўл боғламаси ҳам қўлланади:— *Отаси деҳқон бўлган бўлса, боласида ҳам ерга ҳурмат кучли бўлади, — деди райком секретари Қодиров («Гулистон»).* Агар бу тепаликлар бир вақтлар шаҳар бўлган бўлса, унда қадимий ёдгорликлар сақланиб қолган бўлиши мумкин («Меҳнат ва турмуш»).

Кўриниб турибдики, бунда биринчи боғлама *-ган* аффикси орқали ўтган замон маъносининг реаллашуви учун хизмат қилса, иккинчи боғлама *-са* аффикси орқали шарт феълига хос маънонинг реаллашуви учун хизмат қилмоқда.

Воқеа-ҳодиса ўтган замонга оид бўлган ҳолларда бўл феъли ўзига хос лексик маъносини маълум даражада сақлаши ёки соф боғлама вазифасида бўлиши ҳам мумкин:— *Агар Малика хафа бўлган бўлса, эрталаб қиёмат қоим бўлади (Мир Аммои).* *Уртоғингиз институтни битириб архитектор бўлган бўлса, сиз ҳам тез орада шаҳарга кетарсиз (Сўзлашувдан).* *Бу чўллар бир вақтлар экиладиган ерлар бўлган бўлса, унда бу ерга сув олиб келадиган каналлар ҳам бўлган (Сўзлашувдан).*

Воқеа-ҳодиса умумзамон характерида бўлса ёки ҳозиргига оид факт сифатида бўлса, бўл ёрдамчи феъли соф боғлама вазифасида бўлади, *-са* аффикси ёрдамида шарт феълига хос маъно ва вазифанинг реаллашуви учун хизмат қилади: *Бир йигитга кўнгил қўйиб, бошқасига тегиб кетган қиз қандай таналарга лойиқ бўлса, шуларнинг ҳаммасини гапираверинг (Ҳ. Ҳошимов).* *Ахир, раис бўлсанг, элга ота, оға бўл, колхозчиларнинг хурсандчилигига ҳам, қайғусига ҳам шерик бўл (Ойбек).* *«Албатта фрицлар, бизникилар бўлса, бунақа тараддудланиб ўтирмас эди»— шу ўйлардан кейин Ракитин яна маъюсланди (Шухрат).*

Бундай ҳолларда бўл феълига хос лексик маъно бутунлай йўқ бўлганлиги сабабли бўлса боғламаси ўр-

нида эса боғламасини қўллаш ҳам мумкин бўлади (Келтирилган мисоллардаги бўлса ўрнида эса ни қўлаб кўринг).

Воқеа-ҳодиса келгусига оид бўлганида, бўл ёрдамчиси бўл феълига хос маънони яъни «юз бериш, эришиш» каби маъноларни маълум даражада сақлайди (бошқача қилиб айтганда, бўл бундай ҳолда ҳеч қачон соф боғлама бўлмайди): *Агар ҳаво мусоффо бўлса, биз вақтимизни жуда мароқли ўтказамиз...* (Э. Хемингуэй). *Агар шу масала ҳал бўлса, бу йиғитни бир умр бошига кўтаради.* (Ҳ. Ҳошимов). *Кўкнорихўрларга ўхшаб, шунга ўрганиб, гийёванд бўлиб қолсам-а?* (Р. Файзий). — *У менга ўғил бўласанми деди. Ўғил бўлайликми-а? Сиз ўғил бўлсангиз, мен ҳам бўламан* (Е. Шукуров).

2. -са орқали пайт маъносини ифодалаб, пайт эргаш гапнинг бош гапга боғланишини таъминлаш учун хизмат қилади. Бу вазифада бўл ёрдамчиси бўл феълига хос «юз бериш, эришиш» маъноларини маълум даражада сақлайди, бу маъно ва вазифада ҳеч қачон соф боғлама бўлмайди: *Қатта бўлсаларинг, ҳаммаларинг машинада юрадиган бўласизлар,— деди болаларнинг кўнглини кўтариб,— ўзларинг ҳайдайсизлар* (Р. Файзий). *Аҳён-аҳёнда бирон тўй-ҳашамга боролмай қолса-ю, ўша тўйда арзимаган нарса кўнгилдаги дедек бўлмаса, дарров Жамол холани эслашарди* (Р. Файзий). *Чиқ машинага. Эракерак бўлса, ялиниб боради* (Саид Аҳмад).

Кесими шарт майли формасидаги пайт эргаш гапларда шарт маъноси сақланса-да, у пайт маъносидан кучсиз бўлади. Баъзан ҳар иккала маъно — шарт ва пайт маънолари тенглашиб қолиши мумкин. Бундай ҳолларда пайт эргаш гапли қўшма гапни шарт эргаш гапли қўшма гапдан фарқлаш мақсадида, пайт эргаш гапли қўшма гапнинг эргаш гапи таркибида қачон, бош гапи таркибида ўшанда, шунда каби пайт маъносини кучайтирувчи нисбий сўзлар қўлланади: *«Қачон уй битиб, ҳовли саришта бўлса, ўшанда уйланаман»,— деди Маҳкам қизишиб* (Сўзлашувдан).

*Ери юрти мўл бўлса сувга,
Шунда етар Фарҳод оҳуга* (Зулфия).

3. -са орқали истак маъносини билдириб, мустақил содда гапнинг ёки қўшма гап бош гапнинг кесими таркибида келади. Бундай ҳолларда бўлса ёрдамчиси бўл феълига хос «юз бериш, эришиш» маъноларини

маълум даражада сақлайди. Бу маъно ва вазифада бўл ҳеч қачон соф боғлама бўлмайди. Чунки истак маъноси нарса, предмет ёки воқеа-ҳодисанинг бирор белги, хусусиятига ўтиши ёки бирор ҳолатда бўлиши ҳақида бўлади: *Қани энди, бир кўриш м у я с с а р б ў л с а...* (П. Турсун).— *Қўйинг, дадаси, ажаб эмас бу кунлар ҳам унут бўлиб кетса* (Р. Файзий). «*Эҳ уруш...* *Шу топда қанийди, афсоналардаги паҳлавон бўлсам-да, мана шу тун қоронғисида учиб бориб, лаънати Гитлери бўғизласам, фашизмнинг кулини кўкка совриб, бутун дунёга уруш тамом бўлди деб жар солсам* (Р. Файзий). *Қани энди ҳамма одамларнинг кўнгли ҳам шунақа кенг, беғубор, сахий бўлса!* (У. Ҳошимов). *Унинг ёдига Элмурод тушган, унинг ўрни йўқланган эди: қани шу вақт ёнида бўлса, бир еса!* (Шухрат). *Уруш пайтида уруш ҳақида томоша кўриш кишини ваҳимага солади. Бундай пайтда қўйиладиган кинолар маиший а навинақа кинолар бўлса, деди бирдан Зебо* (Шухрат).

Шарт майлидаги бўл ёрдамчиси эди, экан тўлиқсиз феъллари билан қўлланиб, воқеа-ҳодисанинг истакка зид эканлигини ифодалайди ва сабаб эргаши гапли қўшма гап эргаши гапининг кесими таркибда келади: *Ҳамма бало оға-иниларимнинг йўқлигида,— деб ўйларди Ёқуб,— мenden бошқа отамнинг ёрдамчиси бўлса эди, эҳтимол, тақдирим бошқачароқ бўлармиди* (К. Моисеева). *Танлаган қизи оғир, вазмин бўлса экан, мен дарров рози бўлсам* (Сўзлашувдан).

4. -са орқали илтимос, маслаҳат маъноларининг ифодаланиши учун хизмат қилади. Бундай ҳолларда ҳам истак маъноси йўқолмайди (истак бўлмаса, илтимос, маслаҳат ҳам бўлмайди). Лекин унга нисбатан маслаҳат, илтимос асосий ўринда бўлади⁸. Бунда бўл соф боғлама вазифасида ёки бўл феълга хос «юз бериш, эришиш» маъноларини маълум даражада сақлаган ҳолда боғлама бўлиши мумкин:

а) соф боғлама вазифасида: *Бўйинг бир қарич, бунинг устига абжағинг чиққан чўтир бўлсанг, сен таъвияга ким боқарди, тентак!* (Ойбек).— *Қандай қилиб, Қумрихон? Ахир мен ҳам сенга ўхшаган турмуш кўрмаган қиз бўлсам* (В. Фафуров).— *Сен қачон катта бўласан, зинадан секин тушсанг бўлмайдими? Қўлингнинг аҳволи бу бўлса* (Шухрат).

Келтирилган мисоллардаги бўл боғламасининг от

⁸ Қаранг: *Ўзбек тили грамматикаси*. I қисм. Морфология. Тошкент, 1975, 470-бет.

кесимнинг илтимос, маслаҳат маъноларини ифодаловчи: -са аффиксини қабул қилиши учун восита бўлиб келишдан бошқа ҳеч қандай маъноси йўқ;

б) *бўл* феълига хос «юз бериш, эришиш» маъноларини маълум даражада сақлаган ҳолда боғлама: *Қўшни қисмда ҳамшаҳарларимни учратдим, шу кеча бир га б ў л с а м майлими?— деб рухсат олди* (Шухрат). *Лекин шундай қилсак: то қишлоқ тақдири бир ёқлик бўлгунча мен сизнинг қошингизда бўлсам* (Шухрат).

5. Таркибида *наҳот* (ёки *наҳотки*) сўзи қўлланган гапларда шарт майли формаси маъно жиҳатдан таажжуб, шубҳа, ажабланиш маъноларини ифодаловчи формаларга жуда яқин бўлади. Бундай ҳолларда шарт майли формасидаги *бўл* ёрдамчиси соф боғлама вазифасида ҳам, *бўл* феълига хос «юз бериш, эришиш» маъноларини сақлаган ҳолда боғлама бўлиши ҳам мумкин:

а) соф боғлама вазифасида. Бунда воқеа-ҳодиса умумзамонга ёки ҳозирги замонга оид факт сифатида бўлганда, *бўлса* ёрдамчиси соф боғлама вазифасида келади: *Наҳот, фронт ҳам шунақа жимжит бўлса?* (В. Ғафуров). *Наҳот кап-катта, шунча одамга бош бўлиб турган киши шунчалик қўрқоқ бўлса!* («Гулистон»). *Ойиси баҳорда, қизил гул сайлида туққанми, бунча чиройли бўлмаса,— деб қўйди ўзича* (Шухрат). *Наҳотки, улар бевафо бўлсалар?* (Ҳ. Ғулом).— *Наҳотки, мен ҳақ бўлмасам,— деди Уктам у ёқ-бу ёққа аста юриб, раисга қараб* (Ойбек). *Андиша... наҳотки юракка заҳарли игнадай санчилаётган нарсанинг оти андиша бўлса?* (П. Қодиров). Бундай ҳолларда гапдан англашилган таажжуб, шубҳа, ажабланиш маънолари эганинг бирор ҳолати ҳақида бўлади.

Воқеа-ҳодиса ўтган замонга оид бўлганда, *бўлса* боғламаси олдидан ўтган замонни ифодаловчи *бўлган* боғламаси келтирилади: *«Наҳотки, унинг юз-кўзларига оталик меҳри билан бирор марта боқолмасам? Жовдираб турган мунчоқдек кўзларини, лўппи юзлари билан жажжи лабларини кўришдан умрбод маҳрум бўлган бўлсам?!»* (В. Ғафуров).— *Бу бемаъни гап қаяёқдан тарқалди экан? Наҳот бунга Светанинг ўзи сабаб бўлган бўлса?* (В. Ғафуров).

Келтирилган мисоллардаги биринчи боғлама ўтган замонни ифодаловчи -ган аффиксини қабул қилиши учун восита бўлиб келган *бўлса*, иккинчи боғлама шарт

майли аффикси (-са)нинг қабул қилиниши учун восита ролини бажаряпти;

б) *бўл* феълига хос «юз бериш, эришиш» маъноларини маълум даражада сақлаган ҳолда боғлама бўлиб келади. Бундай ҳолларда шарт майли формасидаги *бўл* ёрдамчиси *бўл* феълига хос маъноларни маълум даражада сақлаши сабабли гапдан англашилган таажжуб, шубҳа, ажабланиш маънолари эганинг бирон ҳолати эмас, балки унинг бирон ҳолатга ўтиши ҳақида бўлади: *Наҳотки, қиттак ичкиликдан шунча маст бўлса?* (В. Ғафуров). *Наҳот шундай йигит кўр бўлиб қолса!* (В. Ғафуров).

Воқеа-ҳодиса ўтган замонга оид бўлганда, шарт майли формасидаги *бўл* боғламаси олдидан ўтган замонни ифодаловчи «юз бериш, эришиш» маъноларини маълум даражада сақлаган *-ган* аффиксли *бўл* ёрдамчиси келтирилади: *Наҳотки Дилдор бу гапларга рози бўлган бўлса?* (Саид Аҳмад). «*Наҳотки хотиним, ёлғиз ўғлим ҳалок бўлган бўлса*», *деди-ю, эс-ҳушини йўқотиб турган ерида ўтириб қолди* (Шуҳрат).

Бу мисолларда *-ган* аффиксли боғлама (*бўлган*) *бўл* феълига хос лексик маъносини ҳам маълум даражада сақлаган, *-са* аффиксли *бўл* ёрдамчиси эса соф боғлама вазифасида.

б. *-са* аффикси орқали таъкид, кесатиш, норозилик, баъзан мамнуният маъноларининг ифодаланиши учун восита бўлиб хизмат қилади. Бундай ҳолларда агар таъкид, кесатиш, норозилик, мамнуният маънолари бирор воқеа-ҳодисанинг умумзамондаги ёки ҳозирги замондаги ҳолати ҳақида бўлса, *бўл* ёрдамчиси соф боғлама вазифасида бўлади:— *Ҳа сенга шунақа маза-бемаза гап бўлса, кулги бўлса*,—*деди она жеркиб ва супадан салмоқлаб тушиб кетди* (Шуҳрат).— *Сенга нуқул майнабозчилик бўлса*,—*деди бўшашиб тушган онаси* (Р. Файзий).— *Ҳа, сенга шунақа тангилик бўлса* (Шуҳрат).

Кесатиш, таъкидлаш ёки норозилик воқеа-ҳодисанинг ўтган замондаги ҳолати ҳақида бўлса, шарт майли формасидаги *бўл* боғламаси олдидан *-ган* аффиксли *бўл* боғламаси келтирилади:— *Ҳа секретарь эканингиз маълум*,—*деди Амин Расулевич унинг гапини бўлиб*.— *Лекин секретарлик имтиҳонда энгиллик талаб қилади-ми? Ижтимоий иш кўп бўлган бўлса...* (П. Қодиров).— *Ахир, бир жанговар операцияда бирга бўлганмиз*.— *Нима қилибди бирга бўлган бўлсангиз!* *Энди, бирга бўлмайсиз, бу ер госпиталь* (В. Ғафуров).

7. Таркибида *эҳтимол* сўзи қўлланган гапларда шарт майли формасининг маъноси гумон ифодаловчи формалар маъносига жуда яқин туради. Бундай ҳолларда гумон маъносининг нима ҳақда эканлигига қараб *бўл* боғламасининг вазифаси белгиланади. Агар гумон маъноси гаптаги эганинг умумзамондаги ёки ҳозирги замондаги бирор ҳолати ҳақида бўлса, *-са* аффиксли *бўл* ёрдамчиси соф боғлама вазифасида бўлади. Агар гумон маъноси гаптаги эганинг бирор ҳолатга ўтиши ҳақида бўлса *-са* аффиксли *бўл* ёрдамчиси *бўл* феълига хос «юз бериш, эришиш» маъноларини маълум даражада сақлаган ҳолда боғлама вазифасида бўлади.

1) соф боғлама: *Эҳтимол, Анна Ивановна Турдиевнинг синглиси бўлса* (Шухрат).

2) *бўл* феълига хос маънони сақлаган ҳолда: *Эҳтимол, Қодиров бизга директор бўлса* (Сўзлашувдан).

Гумон маъноси эганинг ўтган замондаги ҳолати ҳақида бўлганда, *-са* аффиксли *бўл* боғламаси олдидан *-ган* аффиксли *бўл* боғламаси келтирилади: *Уша вақтларда, ундан кейинроқ очилган кўпгина хотин-қизларнинг қонига, эҳтимол, мен, менга ўхшаган аёллар зомин бўлган бўлса...* (А. Қаҳҳор).

8. Шарт майли формасидаги *бўл* боғламаси боғловчисиз қўшма гапларнинг биринчи гапи кесим таркибида келиб, чоғиштириш, баъзан таъкидлаш маъноларини ифодалаш учун хизмат қилади, бундай ҳолларда воқеа-ҳодиса кўпинча умумзамонга ёки ҳозирги замонга оид факт сифатида бўлганлиги учун *бўлса* ёрдамчиси соф боғлама вазифасида бўлади: *Ғам бўйнига боғланган тош бўлса, қувонч елкадан ўсиб чиққан қанот* (Саид Аҳмад). *Навбатдаги жуфт рингга чиққанида, ишқибозлар ўртасида тортишув бошланди, чунки рақибларнинг бири ўрта бўй, жуссаси кичик бўлса, иккинчиси новчадан келган афтидан эпчилга ўхшарди* («Еш ленинчи»). *Зебонинг дарди битта бўлса, уники иккита эди* (Шухрат). *Элмурод Еленани Мурзин билан таништирганидан хафа бўлса, Зебо уни ўзи билан бирга ўша кунни олиб келганидан пушаймон* (Шухрат).

Воқеа-ҳодиса ўтган замонга оид бўлган ҳолларда *-са* аффиксли *бўл* боғламаси олдидан *-ган* аффиксли *бўл* ёрдамчиси келтирилади. *Бўлса* боғламаси олдидан келтириладиган *-ган* аффиксли *бўл* ёрдамчиси соф боғлама вазифасида бўлиши ёки *бўл* феълига хос «юз бериш, эришиш» маъноларини сақлаган ҳолда боғлама ва-

зифасида бўлиши мумкин: *Мирзачўл бир вақтлар қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куюдиган тап-тақир чўл бўлган бўлса, Совет ҳокимияти йилларида ўзининг «оқ олтин»и, ширин-шакар мевалари ва поллиз маҳсулотлари билан ном чиқарган Мирзагулистонга айланди («Совет Ўзбекистони»).* Бу ерда биз келгунча зўр жанглар бўлган дейишади. Агар бу ер ҳақиқатдан ҳам жанггоҳ бўлган бўлса, унда нураб кетган оқоллар ҳам бўлиши керак (В. Гафуров).

Воқеа-ҳодиса келаси замонга ёки умумзамонга оид бўлган ҳолларда -са аффиксли бўл боғламаси олдидан келаси замон мақсад, ният маъносини ёки умумзамон маъносини ифодаловчи -диган аффиксли бўл ёрдамчиси қўлланади. *Бўладиган* ёрдамчисининг соф боғлама ёки бўл феълига хос «эришиш, юз бериш» маъноларини сақлаган ҳолдаги боғлама вазифасини бажариши унинг келаси замон ёки умумзамон маъносини ифодалаш учун хизмат қилишига боғлиқ: *Агар у Дилдор билан бўладиган бўлса, уни, албатта, оқ қилади* (Саид Аҳмад). *Янги иморат бўладиган бўлса, ҳовлига бир янгилик киритсин* (А. Қаҳҳор). *Сенинг шу боқишинг бўладиган бўлса менга ҳеч ҳам жир битмас* (Шухрат).— *Хафа бўлманг ўртоқжон, ростдан ҳам оқлик бўладиган бўлса, яна бир курак ташлай қолсин* (В. Гафуров). *Бу қизларнинг авзойи шундай бўладиган бўлса, Адолатга сўз беришадими?* (И. Раҳим). *Икки ҳолда ҳам хотинидан ҳайиқади, онасидан уялади. Шу онаси бўладиган бўлса, албатта, пешонасини силамайди* (Шухрат).

Келтирилган мисолларнинг биринчи ва иккинчисида бўлса ёрдамчисидан олдин келган *бўладиган* ёрдамчиси бўл феълига хос «юз бериш, эришиш» маъносини қисман сақлаган ҳолда келаси замонга оид мақсад, ният маъноларининг ифодаланишида восита бўлиб хизмат қилмоқда. Кейинги мисолларда эса *бўладиган* ёрдамчиси фақат умумзамон маъносини ифодалаш учун восита ролини ўйнамоқда. Яъни соф боғлама вазифасини бажармоқда.

Чоғиштириш ёки таъкидлаш воқеа-ҳодисанинг ўтган замондаги бирор ҳолати ҳақида бўлса (Чоғиштириш ёки таъкидлаш турлича бўлиши мумкин. Масалан, бирор шахснинг ўтган замондаги ҳолати билан ҳозирги замондаги ҳолати юзасидан ҳам, икки шахснинг ўтган замондаги ҳолати юзасидан ҳам), *бўлган* ёрдамчиси фақат ўтган замонни ифодаловчи восита, яъни соф боғлама вазифасида бўлади: *Азизмурод ака илгари ко л*

хоз раиси бўлган бўлса, ҳозир машҳур боғбон (Сўзлашувдан). Сен фронтда взвод командири бўлган бўлсанг, мен полк командири бўлганман, ука (Сўзлашувдан).

Чоғиштириш ёки таъкидлаш гапдаги эганинг ўтган замондаги бирор ҳолатга ўтиши ҳақида бўлса, *бўлган* ёрдамчиси феълга хос «юз бериш, эришиш» маъноларини маълум даражада сақлаган ҳолда боғлама вазифасида бўлиши мумкин. *Нима қилибди, сен ўқитувчи бўлган бўлсанг, мен агроном бўлдим (Сўзлашувдан).*

9. Шарт майли формаси ҳам ёки -да юқламаси билан қўлланганда тўсиқсизлик маъносини ифодалайди ва тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими таркибида келиб, уни бош гапга боғланишини таъминлаш учун хизмат қилади. Бундай ҳолларда *бўл* соф боғлама вазифасида бўлади: *Гарчанд Ашурали ака анча кичик бўлса ҳам, иккаласи сирдош ва қадрдон эди (В. Фафуров). Ўқ деган нарса нимжон билан паҳлавонни танлаб турмаслиги ёш болага ҳам аён бўлса ҳамки, Абдуҳафизнинг сахту сумбатини кўрган ҳар бири киши беихтиёр шундай деб юборар, бу қоматга ҳеч нарса қор қилмаслиги керакдай кўринарди (Р. Файзий). Унинг қўл-оёқлари ҳаракатда бўлса ҳам, икки кўзи хатда эди (И. Раҳим). Еши ўн иккида бўлса ҳам, бўйи ўсиқ, ўзи миқти эди (П. Қодиров). Қудалари кўрсатган эъзоз ва эътибордан мамнун бўлса-да, унинг хотири паришон, кўнгли нотинч эди (Ойбек). У аёлдан анчагина катта бўлса-да, ним қоронғуда уларнинг ёшларидаги фарқ унча кўзга ташланмасди («Муштум»).*— *Ҳа, гарчи ҳам ишлаб, ҳам ўқиш қийин бўлса-да ҳарқалай институтни тугатмоқчиман («Муштум»).*

Келтирилган мисолларда *бўл* боғламаси тўсиқсизлик маъносини ифодаловчи -са ҳам, -сада формаларини от кесим қабул қилиши учун восита ролини бажаришдан бўлак ҳеч қандай маъно ифодаламайди. Шунинг учун мисоллардаги *бўлса* боғламаси ўрнида эса боғламасини қўлласак ҳам маъно ўзгармайди. Воқеа-ҳодиса ўтган замонга оид бўлганда -са аффиксли *бўл* боғламаси олдидан -ган аффиксли *бўл* ёрдамчиси келтирилади: *Гарчи муддао кун каби ошқора бўлган бўлса ҳам, нима учундир қутидор яна ўзини тағофилга солиб сўради (А. Қодирий).*

Шуни айтиш керакки, -са аффиксли *бўл* ёки эса боғламаси олдидан келтириладиган *бўлган* ёрдамчиси

ҳаммавақт ўтган замонни ифодаловчи соф боғлама бўлавермайди. У бўл феълига хос «юз бериш, эришиш» маъноларини маълум даражада сақлаган ҳолда боғлама вазифасида бўлиши ҳам мумкин: *Уша шовқинли амнистия эълон қилинганига атиги икки ҳафта бўлган эса-да, бу ҳодиса орқасида туғилган либералларча шоду хуррамлик тўлқинлари бутун Италияга тарқалиб бормоқда эди* (Э. Войнич). *Карим институтни битириб, олий маълумотли агроном бўлган бўлса ҳам, отаси ҳали ҳам уни ёш бола ҳисоблайди* (Сўзлашувдан).

Баъзан тўсиқсиз эргаш гап киритма гап шаклида бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда ҳам бўл соф боғлама вазифасида бўлади: *Илёсов ҳам бўйи келмади. Чунки у, жуссаси кичкинагина бўлса ҳам ўзига ишонарди* («Муштум»). *Йўқ, бу мушкулотда Жаннатнинг ўзи қутқарди. Онаси қучоғидан бўшаган Содиқнинг иккиланмай елкасига қўлини қўйди, кўзи ёшли бўлса ҳам, тетик сўрашди* (Шуҳрат).

10. Шарт майли формаси эга, тўлдирувчи, аниқловчи, ўрин, ўлчов-даража ва чоғиштириш эргаш гапларнинг кесими таркибида келиб, нисбий олмошлар билан биргаликда уни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бундай ҳолларда бўл ёрдамчиси соф боғлама ёки бўл феълига хос «юз бериш, эришиш» маъноларини маълум даражада сақлаган ҳолда боғлама вазифасида бўлади.

1) эга эргаш гап кесими таркибида: *Кимки ГЭС қурилишига тарафдор бўлса, бугун ўртага чиқиб сўзласин* (Санд Аҳмад). *Кимки янгилик тарафдори бўлса-ю, ана шу янгилик ғалабаси учун жонбозлик қилса, у халқ бахти учун курашган қаҳрамондир* (Ш. Рашидов).

2) тўлдирувчи эргаш гап кесими таркибида:

*Одатда эл қаҳрамон билар,
Кимки бўлса совут, қалқонда*

(Сергей Есенин).

Кимки яхши ишлаб меҳнатда илғор бўлса, уни ҳамма ҳурмат қилади («Совет Ўзбекистони»);

3) аниқловчи эргаш гап кесими таркибида: *Бу замонда,—давом эттирди сўзини Гулнор,—ким бой бўлса, унинг оғзи катта, тили узун* (Ойбек). *Ким ҳалол меҳнати туфайли шон-шухратга эга бўлса, унинг қадри ҳам баланд бўлади* (Сўзлашувдан);

4) ўрин эргаш гап кесими таркибида: *Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам ўша ерда бўлади* (Мақол). *Одам*

қарда катта бўлса, ўша ерга унинг муҳаббати кучли бўлади (Сўзлашувдан);

5) ўлчов-даража эргаш гап кесими таркибида: *У кишига ёзган хатим қанчалик оғир бўлса, инонингки, севгимнинг шунчалик самимийлиги ва поклигидандир* (В. Ғафуров). *Инсонга ҳаво нечоғлик зарур бўлса, халққа тинчлик, озодлик ва бахт-саодат ҳам шунчалик зарурдир* (Ш. Рашидов). *Меҳнат қанча қийин бўлса, самараси шунча ширин бўлади* (Р. Файзий). *Бироқ бунақа раислар қанча кўп бўлса, колхозларимиз ҳам шунча яхши бўлади* («Муштум»). *Дарахт қанча тез катта бўлса, унинг ҳосилга кириши ҳам шунча тез бўлади* (Сўзлашувдан);

6) чоғиштириш эргаш гап кесими таркибида: *Унинг кўнгли қандай тоза бўлса, иши ҳам шундай тоза* (Сўзлашувдан). *Сен қандай қилиб ошхона мудири бўлган бўлсанг, мен ҳам ўшандай қилиб магазин мудири бўлдим-да,—деди Абдусаттор тиржайиб* («Муштум»).

Эргаш гаптаги воқеа-ҳодиса ўтган замонга тааллуқли бўлганда, -са аффиксли бўл боғламаси олдидан юқоридаги каби бўлган ёрдамчиси келтирилади. Бундай ҳолларда от+бўлган+бўлса бирнкуви доирасидаги -са аффиксли бўл ёрдамчиси донмо соф боғлама бўлиб келади, бўлган ёрдамчиси эса ўрни билан ўтган замонни ифодаловчи соф боғлама ёки бўл феълига хос «юз бериш, эришиш» маъноларини маълум даражада сақлаган ҳолда боғлама вазифасида бўлиши мумкин.

11. Шарт майли формаси содда гап таркибида келиб, гапдан англашилган иш-ҳаракатнинг шартини ифодалайди ва шарт ҳоли вазифасини бажаради. Бундай ҳолларда бўл ёрдамчиси соф боғлама ёки бўл феълига хос «юз бериш, эришиш» маъноларини маълум даражада сақлаган ҳолда боғлама вазифасида бўлиши мумкин:

а) соф боғлама вазифасида: *Сен доно бўлсанг ўз кишингни ёмонлайсанми?* (Шухрат).— *Ойи, чақалоқ бўлса қийналиб қолмайсизми?* (Р. Файзий). *Омон бўлса нега хабар бермайди* (Р. Файзий).— *Баъзан сал кўз қиримни ташлаб қўяман. Борди-ю, нохушроқ хабар бўлса, эгасига бера солиб қочаман* (В. Ғафуров). *Эр керак бўлса уйга бор* (Саид Аҳмад). *Сталинградда бўлсам ўзим билардим* (Шухрат).

Келтирилган мисолларда бўл боғламасининг от кесимнинг шарт майли формасини олиши ва шу формага

хос маънонинг ифодаланиши учун восита бўлиб хизмат қилишдан бошқа ҳеч қандай маъноси йўқ;

б) *бўл* феълига хос «юз бериш, эришиш» маъноларини маълум даражада сақлаган боғлама вазифасида: *Умматали шу ерда бўлса саҳнага чиқсин!* (Саид Аҳмад). *Агар ман унинг ўрнида бўлсам орқанга битта тегиб, аравангни торт, манга сендақа хотин керакмас, дердим* (Саид Аҳмад). *Агар яхшиликча рози бўлмасангиз бригадамиздаги ҳамма қизлар бир бўлиб сизни судга берамиз, дедим* (В. Фафуров).

12. Шарт майли формаси ҳам, -да юкламалари билан қўлланиб, тўсиқсизлик маъносини ифодалайди ва ўзига бирикиб келган сўзлар билан биргаликда гапда тўсиқсиз ҳол (яъни гап бўлаги) вазифасини бажаради. Бундай ҳолларда *бўл* ёрдамчиси соф боғлама вазифасини бажаради:

*Шо д бўлса-да хотиротидан
Хабарсиздир ёрнинг зотидан* (Ҳ. Олимжон).

Айвонда паҳлавондек оғир чордана қуриб, мағрур ўтирган ва бошини қуйи солиб қандайдир от асбобини тикишга жиддий машғул бўлган йиғитга дераза орқали тўйиб-тўйиб қарашга зор бўлса-да, Гулнор бу кучли орзун енга билди (Ойбек). *Шофёрлар кўпинча машиналарини авайлаб узоқ бўлса ям, нариги айланма йўлдан юришади* (В. Фафуров). *Сўнг, қиз унга шуни бергани озгина бўлса ҳам ишонч билдиргани эканини ўйлаб, хабарномани лабларига босгиси келди* (П. Қодиров). *Гавҳар бу қиз билан курсдош бўлса ҳам ҳали яхшироқ танишиб олмаган, отини ҳам билмасди* (Ў. Ҳошимов). *Жаннат бир кун бўлса-да, рўшнолик кўрмай кетди* (Саид Аҳмад). *Дадаларининг медалларини тақиб, юлдузли шапкаларини кийиб олган болалар орқасидан эргашадилар, бир марта бўлса ҳам ушлаб кўришни сўрайдилар* (Саид Аҳмад).

13. Шарт майли формаси бош келишикдаги ёки жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишикларидаги отлар билан биргаликда содда гап кесими вазифасида келганда, гумон маъносини ифодалаш учун қўлланадиган *ажаб эмас* бирикмасини қабул қилиб, воқеа-ҳодисани гумон йўли билан ифодалайди. Бундай ҳолларда *бўл* ёрдамчиси соф боғлама вазифасида бўлади. Унинг бундай ўринларда бош ёҳуд макон келишикларидаги сўзларнинг шарт майли аффикси (-са)ни қабул қилиши учун восита вазифасини бажаради, холос: *Сен яхшилаб қара!*

Бу киши сен қидириб юрган Салимжон бўлса ажаб эмас («Муштум»). Аваз унга жавоб бергиси келмай юзланди:—Норбой отанинг сурувидан бўлса ажаб эмас (П. Қодиров).

14. *Бўл* боғламасининг шарт майли формаси ўзига бор сўзини бириктириб содда гап от кесими таркибида келганда гапдан англашилган бирор белги-хусусиятнинг ҳақиқатдан ҳам шундай эканлигини ёки ортиқлигини тасдиқ йўли билан ифодалайди:—*Қишлоқдаги уйлардан ўн чандон афзал бўлса борки, кам эмас (В. Ғафуров).*

Агар сўзловчининг гапдан англашилган белгининг ортиқ ёки камлигига бир оз шубҳаси бўлса, у ҳолда бор сўзига *-дир* формасини қўшиб қўллайди: *Марғилонлик андинг чиройли бўлса бордир (А. Қодирӣ).*

15. *Бўл* боғламасининг шарт майли формаси боғланган қўшма гап компонентларини, шунингдек, бир пайтда ёки кетма-кет рўй берадиган воқеаларни ифодаловчи мустақил гапларни мазмунан қиёслаш ёки фарқлаш йўли билан бир-бирига боғлашда восита ролини бажаради. Бундай ҳолларда *бўл* ёрдамчиси соф боғлама вазифасида бўлади. Одатда, *бўлса* боғламаси қўшма гапнинг иккинчи компоненти таркибида чоғиштирилаётган (қиёсланаётган) ёки фарқланаётган бўлакдан кейин келади ва шу йўсинда уни қўшма гап биринчи компоненти таркибидаги худди шундай бўлакдан бирор томондан (масалан, ё белгиси билан, ё ҳаракати) фарқланишини ифодалайди: *Мен сен хоҳлагандай бўлишга тиришдим, сен бўлсанг томдан тараша тушгандай қилиб, «доимо» деб ўтирибсан (Э. Хемингуэй). Уқ гоҳ у томондан, гоҳ бу томондан минут сайин ғувиллаб ўтиб турарди, Бегимжон бўлса, нима қилишини билмай, ҳар томонга аланглаб қарарди («Шарқ юлдузи»). Уни врачлар ҳам, ҳамширалар ҳам севишар, кўпинча ёнида ўтириб гапга солишарди. Серёжа бўлса ўзининг ҳар хил қилиқлари билан уларни кулдиргани-кулдирган эди (Р. Файзий).*

Демак, *бўл* боғламасининг шарт майли формаси боғланган қўшма гап таркибига кирган содда гапларни, шунингдек, мустақил содда ёки қўшма гапларни мазмунан қиёслаш ёки фарқлаш йўли билан боғлаш учун хизмат қилади.

Бўлса боғламаси боғланган қўшма гап компонентларини гарчи мазмун жиҳатдан қиёслаш ёки фарқлаш

йўли билан боғланишида хизмат қилса-да, уни грамматик боғловчи билан тенглаштириб бўлмайди. Одатда, *бўлса* ёрдамчиси қатнашган қўшма гап компонентлари ўзаро интонация ёрдами билан боғланади.

Бўлса боғламаси бир интонация остига кирган қўшма гап компонентларини мазмунан қиёслаш ёки фарқлаш йўли билан боғлаш учунгина хизмат қилибгина қолмай, у алоҳида-алоҳида, яъни мустақил содда ёки қўшма гапларни ҳам мазмунан боғлашда хизмат қилиши мумкин: *Тожихонга ўхшаганлар бефарзандликни ўртага ташлаганда Меҳриниса ачитиб жавоб берса ҳам, бари бир ич-ичидан эзиларди, якка қолганида йиғлаб ҳам оларди. Маҳкам ака бўлса, айниқса кейинги йилларда маҳалла-қўйдаги тўйлардан ўзини четга оладиган бўлиб қолди* (Р. Файзий).

Бўлса боғламаси бундай ўринларда *эса* боғламаси билан синонимик ҳолатда бўлади. Шунинг учун ҳам уни бундай ҳолларда *эса* боғламаси билан алмаштириб қўллаш мумкин (Юқоридаги мисолларда *бўлса* боғламасининг ўрнида *эса* боғламасини қўллаш мумкин).

Маълум бўлдики, *бўл* боғламаси шарт майли формасида шу формага хос барча маъно ва вазифаларнинг реаллашуви учун восита хизматини бажаради.

Буйруқ-истак майли формасида. *Бўл* ёрдамчиси буйруқ-истак майли формасида келганда ўзи боғланиб келган от (кенг маънода) ифодалаган ҳолат белги ёки нарсага ўтиш ҳақидаги буйруқ, истак, илтимос каби маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади. Бундай ўринларда *бўл* ёрдамчиси *бўл* феълига хос лексик маъноларни, «юз бериш, эришиш» маъноларини маълум даражада сақлаганлиги туфайли соф боғлама бўлолмайди. Бунинг сабаби буйруқ-истак майли формасида ҳаракатнинг бажарилиши мантиқан келаси замонга оид бўлишидадир: *Сувни ёшлар чиқарсин, ментай ёрга айёр бўлай* (Ойбек). *Раҳмат, юзга кир, ували-жували бўл, ўғлим* (Ойбек). *Сепли қизим бўлгунча эпли қизим бўл* (Мақол). *Сен ҳар нарса-ни оллодан сўра, у берса — хўп; бермаса — хафа бўлма, тақдирга шукур қил, номусли камбағал бўл* (Ойбек). *Албатта, сизга ўргатишга ҳожат ҳам йўқ, бу масалада халққа коммунистлар намун бўлсинлар, улар байроқдор бўлиб чиқсинлар* (Ойбек). *Ишқилиб, уруш тезроқ тугасин-у, болаларига ўзлари бош бўлсинлар-да* (Р. Файзий).

Бўл ёрдамчисининг буйруқ-истак майли формаси сўроқ гаплар кесими таркибида келганда бўлиниш фор-

мада инкор маъноси, бўлишсиз формада тасдиқ маъноси ифодаланади:—*Кўнглим унда Мен қандай қилиб бошқага рози бўлай?* (Ойбек). *Ҳаммининг мақтовига сазовор бўлган йигит нега унга муноси бўлмади?* (Ойбек).

Бўл ёрдамчисининг буйруқ-истак майлидаги бўлишсиз формаси тўсиқсизлик маъносини билдириб, тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими таркибида келади. Бундай ўринда *бўл* ёрдамчиси соф боғлама вазифасида бўлади: *Нечоғлик қари бўлмай сенинг асирингман, ахир!* (С. Раҳим). *Қачон қарасангиз, қайси мушкул аҳволда бўлмасин, шу одамнинг совуққонлик билан берган маслаҳати энг тўғри маслаҳат бўлиб чиқади-да!* (А. Мухтор). *Эшитган гаплари қанчалик даҳшатли бўлмасин, бари бир, Катяни командирлик меҳри билан бағрига босишга ўзида куч топди* (В. Ғафуров). *Уктам турли-туман юмушлар билан қанча банд бўлмасин, қурилишни бир минут ҳам унутмас эди!* (Ойбек).

Мисоллардаги *бўл* ёрдамчиси соф боғлама вазифасида бўлиб, унинг ўзи бирикиб келган отнинг буйруқ-истак майлининг бўлишсиз формасини олишида восита ролини бажаради, холос.

Бўл ёрдамчисининг буйруқ-майли формаси таркибида тағин, яна сўзлари иштирок этган содда гапларнинг кесими таркибида келиб гумон маъносининг ифодаланишида восита бўлиб хизмат қилади:—*Тағин Миробид чўлоқ бўлмасин?*—дарров фаҳмлади Санобар опа (В. Ғафуров).—*Олдин очиб кўр, арзийдими, йўқми. Тағин темир-терсак бўлмасин!* (Р. Файзий).

Бу мисолларда *бўл* боғламаси гумон маъносини ифодаловчи *-масин* аффиксининг қўлланиши учун восита бўлиб хизмат қилади.

Мақсад майли формасида. *Бўл* ёрдамчиси *-моқчи* аффиксини олиб, мақсад, ният маъноларининг ифодаланишида хизмат қилади: *Мен ҳам сизга ўхшаб физик бўлмоқчиман!* (Ў. Ҳошимов). Бундай ўринларда *бўл* ёрдамчиси *бўл* феълига хос «юз бериш, эришиш» маъноларини сақлаганлиги туфайли соф боғлама эмас, балки лексик маъносини қисман сақлаган боғлама сифатида юзага чиқади.

Агар мақсад, ният ўтган замонга оид бўлса, *бўл* ёрдамчисининг мақсад майли формаси ўтмиш маъносини ифодаловчи *эди* боғламасини ёки конкрет ўтган замонни ифодаловчи *бўл* боғламасининг тусланган фор-

масини қабул қилади: *Сен билмайсан-да, Асрора, Дилдор чўлга келиб бошқача бўлиб кетган. Бу ерда у сен бўлмоқчи эди* (Саид Аҳмад).— *Ёшликда киши турли касбларни орзу қилаверар экан. Мана, мен бир агроном бўлмоқчи бўлдим, бир инженер бўлмоқчи бўлдим, охири ўқитувчи бўлдим* (Сўзлашувдан).

Шартли майл формасида. Шартли майл формаси *-(а)р* аффикси билан ясалувчи сифатдошга *эди* тўлиқсиз феълнинг қўшилувидан ҳосил бўлади⁹. Шартли майл формасидаги *бўл* боғламаси гапнинг кесими таркибида келиб, предмет тушунча ёки субъектнинг бирон ҳолатга, белгига ўтиши бирор шарт орқали рўй беришини ифодалайди. Бундай ҳолда *бўл* ёрдамчиси ҳеч қачон соф боғлама бўлмайди: *Армияга борса одам бўлар эди* (Сўзлашувдан). *Тўпанисо опам билан бирга бўлсам, иш билар эдим, тушунган хотин бўлар эдим* (А. Қаҳҳор).

Воқеа-ҳодиса ўтган замонга оид бўлганда *бўлар эди* (*бўларди*) формаси олдидан ўтган замонни ифодаловчи *бўл* феълга хос «юз бериш» маъносини маълум даражада сақлаган *бўлган* ёрдамчиси келтирилади: *Агар кўлидан бирон иш келганда, у майор бўлган бўларди* (Э. Хемингуэй).

Бўл боғламаси функционал формаларда. *Бўл* боғламаси феълнинг равишдош, сифатдош, ҳаракат номи формаларида қўлланиб, шу формаларга хос маъно ва вазифаларнинг реаллашуви учун хизмат қилади.

Ра ви ш до ш формасида. *-(и)б* аффиксли равишдош формасида *бўл* ёрдамчиси ўзи бирикиб келган от-сўзни феълга боғлаш учун хизмат қилади. Бунда *бўл* ёрдамчиси *бўл* феълга хос «эришиш» маъносини маълум даражада сақлаган ҳолда боғлама вазифасида ёки соф боғлама вазифасида бўлиши мумкин.

1. *Бўл* ёрдамчиси ярим мавҳумлашган боғлама бўлганда, кўпинча, ўзи бирикиб келган сўз билан бирга гапнинг иккинчи даражали бўлаги аниқроғи, равиш ҳоли вазифасида бўлади: *Ишқилиб, қўша қаринглар. Аҳил, иноқ, тотув бўлиб яшанглар, болаларим— деди* (В. Фафуров). *Биз фарзандларимизнинг тарбиясига қанча эътибор берсак, улар шунча одобли, ақлли ва қобил бўлиб камолотга етади* (А. Мираҳмедов). *Кеча туркум-туркум йигитлар ҳарбий комиссариатга чопишди; кўнгилли бўлиб армияга ёзила*

⁹ Қаранг: Ҳожиев А. Феъл. Тошкент, 1973, 123-бет.

бошлашди (Ҳ. Тожибоев). Мактабдош қизлар битта звено бўлиб далага чиқишди (Саид Аҳмад).

Лексик маъносини маълум даражада сақлаган бўл боғламаси кўшма гапнинг биринчи гапи кесим таркибида келиб, унинг иккинчи гапга боғланишини таъминлашда ҳам хизмат қилиши мумкин: Башорат, юзлари қипқизил бўлиб, қайтиб чиқди (А. Мухтор). Сочларим тикка бўлиб, бетларим жимирлашиб кетди («Муштум»). Холбек бу истеҳзонинг ўзига қаратилганини сезди-ю, қипқизил бўлиб, кўзлари ялтиллаб кетди (П. Қодиров). Ўзи тенги келадиган бир ўспириннинг шундай катта китобни тутилмасдан шаррос ўқиётганига ҳайрон бўлиб, оғзи очилиб қолди («Муштум»).

Баъзан лексик маъносини маълум даражада сақлаган бўл ёрдамчиси равишдош формада ўзига бириккан сўзлар билан оборот ҳосил қилиб, гапдаги иш-ҳаракатнинг юзага чиқишидаги сабабини ҳам ифодалайди: Улар гап билан бўлиб, етиб келишганини ҳам билмай қолишди (В. Ғафуров). Уз ташвишим билан бўлиб, ортиқча гаплашолмовдим (Р. Файзий). Маҳкам ака ўз ўйлари билан бўлиб, бир нима демади (Р. Файзий).

Келтирилган мисолларда бўл ёрдамчиси оборот ҳолдаги сабаб ҳоли таркибида келмоқда.

Лексик маъносини маълум даражада сақлаган бўл ёрдамчиси равишдош формасида кўмакчи феълларнинг қўлланиши ва уларга хос маъноларнинг ифодаланиши учун восита ролини бажаради. Равишдош формасидаги бўл ўзига кўмакчи феълни бириктириб келганда, кўмакчи феъл от+бўлиб кўринишидаги етакчи қисм ифодалаган ҳаракат ёки ҳолатнинг характеристикасини кўрсатади: Тина унинг уй котибаси бўлиб қолди (Г. Николаева). Акам келди-ю, бир-биримизга бегона бўлиб қолдик (Саид Аҳмад). Углерод оғирлиги ёнган олмос оғирлигига тенг бўлиб чиқди («Фан ва турмуш»). Учувчи Родионов булут наст, шамол кучли дейиши билан ҳақ эди. Лекин бошқа масалада ноҳақ бўлиб чиқди (Ю. Свиридов). Шу ҳолинг билан яна колхозга раис бўлиб юрибсан?— деди ҳазиллашиб тоға (Ойбек). Тўйларида ўзи бош бўлиб турсин (С. Раҳим). Саидий ҳам бу уйдан иши ўнмай чиққан, қизнинг ҳам иши ўнгишига кўзи етмагани иккаласини бир-биридан ажратиб турган тагсиз чоғга мустаҳкам кўприк бўлиб тушди (А. Қаҳҳор). Қизлар дам ўтмай, қалин ўртоқ бў-

ли болишди (Ойбек). *Битта-ю битта боласи қочоқ*
бўлиб ўтирса-я (Саид Аҳмад). *Оғир меҳнат билан*
рўзгор тебратаётган акасига боқинди бўлиб ётиб-
ди-я («Муштум»).

Келтирилган мисолларда кесим вазифасидаги от+
бўлиб формасига бирикиб келган *қолмоқ, кетмоқ, чиқ-*
моқ, юрмоқ, турмоқ, тушмоқ, олмоқ, бошламоқ, ўтир-
моқ, етмоқ феълларининг тусланган формалари турли
маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади. Бунда
лексик маъносини маълум даражада сақлаган *бўл* ёр-
дамчисининг равишдош формаси кўмакчи феълларнинг
от кесимга бирикишида ва уларга хос маънонинг реал-
лашувида восита ролини бажаради.

Равишдош формасидаги *бўл* ёрдамчиси кесим вази-
фасида ўзига мустақил ҳолдаги феълларни ҳам бирик-
тириб келиши мумкин: *Шундай қилиб маҳаллага Асқар*
Файзиев деган олғир йигит чойхоначи бўлиб
келди (У. Юсупов). *Лолалар очилганда, Моҳирахон*
Тўйтепага келин бўлиб келди («Муштум»). *Бир*
неча йил давом этган бу курашдан у коммунист
бўлиб қайтди (Шухрат). *Ростов шаҳрига келиб*
заводга киради, мастерларнинг қўлида шогирд бў-
либ ишлайдди (Ойбек).

Бу мисолларда кесим вазифасини бажараётган *чой-*
хоначи бўлиб келди, келин бўлиб келди, коммунист
бўлиб қайтди, шогирд бўлиб ишлади формалари доира-
сида кесимнинг икки кўриниши: составли от кесим ҳам-
да содда феъл кесим ҳам мавжуд. Бунда *бўл* ёрдамчи-
си икки турдаги кесимни бириктиришда восита вазифа-
сини бажармоқда. Қиёсланг: *чойхоначи бўлиб келди,*
чойхоначи бўлди ва келди.

Демак, бу ўринда *бўл* ёрдамчисининг равишдош
формаси биринчи от кесимни шакллантириш билан
бирга, уни феъл кесимга боғлаш учун хизмат қилмоқ-
да, яъни ҳам боғламалик, ҳам боғловчилик вазифасини
бажармоқда.

Англашилдики, *бўл* ёрдамчиси фақат бир бўлакка
(от+сўзга) феълнинг бирор формасини бериб, уни
бошқа бўлакка (сўзга) боғлаш учунгина хизмат қилмай,
шу билан бирга, бир бўлак вазифасидаги сўзларнинг
ўзаро боғланишида ҳам восита бўлиб хизмат қила
олади.

Баъзан от+*бўл*+мустақил феъл (масалан, *келин*
бўлиб келди каби) кўринишдаги форма феълнинг функ-
ционал формаларида (равишдош, сифатдош ва ҳаракат
номи), шунингдек, бирор майл формасида қўлланиши

мумкин. Бундай кўринишдаги форманинг феълнинг функционал формасида қўлланиши мазкур формаларнинг бошқа сўзга боғланиш эҳтиёжидан келиб чиқади. Агар форманинг отга ёки от ўрнида қўлланадиган сўзга боғланиши талаб этилса, у сифатдош формасига, агар феълга боғланиши талаб этилса, у равишдош ёки ҳаракат номи формасига ўтади. Мисоллар: *Тўхтамурод гоҳ поччасини, гоҳ ўзи агроном бўлиб ишлаган хўжалик активларидан бирини юборар эди* («Муштум»). *Мулла Холмухаммад охунд куёв бўлиб кирган бу оила қадимдан чорвачилик билан донг чиқарган эди* (С. Абдулла). *Қанақа одам ўзи? Бир марта меҳмон бўлиб келиб ҳаммамизнинг кўнглимизни оғритиб кетди-я* (Сўзлашувдан). *Аширматнинг совчи бўлиб келишини бирон марта, бирон он хаёл қилганмиди қиз* (И. Раҳим).

От+*бўл*+мустақил феъл кўринишидаги форма шарт майли формасида қўшма гап биринчи гапининг, шунингдек, содда гапнинг кесими вазифасида; буйруқ майлида, ижро майлида, шарт майли кўринишида, мақсад майли формасида бўлганда ҳам содда ёки қўшма гап кесими вазифасида кела олади.

Аммо мақсад майли формасида қўлланганда баъзи айримликларга эга бўлади.

Маълумки, *-моқчи* аффиксли форма бирор иш-ҳаракатни бажаришга бўлган ният, мақсадни ифодалайди. Мақсад, ният эса ҳали юзага чиқмаган, амалда бажарилмаган тушунча ёки ҳаракатдир, яъни келгусига мўлжалланган ҳаракатдир. Шунинг учун бўлса керак, от+*бўл*+мустақил феъл бирикуви мақсад майли формасида қўлланганда ҳеч қандай боғлама қабул қилмайди: *Мана тез орада давомли отпускага ҳам чиқамиз, лекин мен яна кўнгилли бўлиб қолмоқчиман* (Ғ. Ғулом).

Мисолдаги *кўнгилли бўлиб қолмоқчиман* бирикувидаги *-моқчи* аффикси мақсад, ниятнинг келгусига оидлигини ифодалай олганлиги сабабли, конкрет келаси замон маъносини ифодаловчи *бўл* боғламасини қўллашнинг ҳожати қолмаган. Агар *бўл* ёрдамчиси қўлланганда ҳам (масалан, *кўнгилли бўлиб қолмоқчи бўлади* каби) у боғлама вазифасидаги *бўл* бўлмай, эшитганлик маъносини (яъни модал маъно) ифодаловчи ёрдамчи вазифасида бўлади. Аммо мақсад майли формасида от+*бўл*+мустақил феъл бирикуви ифодалаётган маъно ҳозирги замонга ёки ўтган замонга тааллуқли бўлса, конкрет замонни ифодаловчи *бўляпти, бўлди* боғлама-

ларини, умуман ўтмишга оид бўлса, эди боғламасини қабул қилади. Масалан: *кўнгилли бўлиб қолмоқчи бўл- янман, кўнгилли бўлиб қолмоқчи эдим, кўнгилли бўлиб қолмоқчи бўлдим* каби.

Агар мақсад ўтмишнинг ўтган замондаги конкрет вақтга тўғри келган бўлса, *кўнгилли бўлиб қолмоқчи бўлган эдим* каби қўлланиши ҳам мумкин. *Кўнгилли бўлиб қолмоқчи бўлдим* бирикувидаги биринчи боғлама (*бўлиб*) бўл феълига хос лексик маънони қисман сақлаган ҳолда, от қисмининг мақсад майли формасига боғланишида восита ролини бажарса, кейинги боғлама (*бўлдим*) воқеа-ҳодисанинг ўтган замонга оидлигини ифодаланишида восита (соф боғлама) вазифасини бажармоқда.

Демак, юқоридаги от+*бўл*+мустақил феъл типидagi бирикувларда ҳам *бўл* ёрдамчиси от билан мустақил феълни бириктириш учун хизмат қиладиган боғлама вазифасини бажаради.

2. *Бўл* ёрдамчиси соф боғлама вазифасида бўлганда, ўзи боғланган отга феъл формасини бериб, унинг бошқа сўзга боғланишини таъминлашда восита бўлиб хизмат қилади: *Э р б ў л и б у с е н и э м а с, с е н у н и б о қ а с а н э н д и* (В. Фафуров).

Равишдош формасидаги *бўл* ёрдамчиси баъзан равишдош оборот ҳосил қилиш мақсади билангина қўлланиши мумкин. Бундай ҳолларда равишдош формасидаги *бўл* боғламасини тушириб қолдириш ҳам мумкин бўлади: *Ҳарбий маҳоратининг гувоҳи бўлиб, кўкрагида «Жасурлик учун» медали порлайди* (Шуҳрат). Уни *кўкрагида ҳарбий маҳоратининг гувоҳи «Жасурлик учун» медали порлайди*, тарзида қўллаганимизда маънога путур етмайди.

Равишдош формасидаги *бўл* ёрдамчисининг бўлишсиз формаси ҳам ўзига сўзларни бириктирган ҳолда равишдош оборот ҳосил қилиб, гапда равиш ҳоли вазифасини ёки пайт ҳоли вазифасини бажариб келиши мумкин. Бунда *бўлмай* ёрдамчиси *бўл* феълига хос «юз бериш, эришиш» маъноларини сақлаган ҳолда соф боғлама вазифасида бўлиши мумкин: *Унинг ҳеч нарса билан иши бўлмай, тумшайиб окоп четига ўтириб олди* (В. Фафуров). *Муҳаббат дуторини бурчакка суриб қўйиб, овқатга иштаҳаси бўлмай, дастурхон попуқларини ўйнаб ўтирарди* (В. Фафуров). *Ҳали ҳам бўлса, кеч бўлмай бошқа холироқ жойга чиқишга ҳаракат қилайликмикин?..* (С. Абдулла). *Муқимий ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга бўл-*

май, бўшашиб Қўқонга қайтиб келдилар (С. Абдулла).— *Ҳа, Ҳасан-Хусанлар бўлмайдимиз? Чиндан ҳам Ҳасан-Хусанлармиз* (В. Ғафуров).— *Кўнглига келади ҳам демайсан, қиз бўлмай қизил отга ем бўлгур!* (В. Ғафуров).

Келтирилган мисолларнинг биринчисидан, тўртинчисигача қўлланган равишдош формасидаги бўл ёрдамчисининг бўлишсиз формаси бўл феълига хос лексик маъноларни маълум даражада сақлаган бўлиб, кейинги мисолларда эса соф боғлама вазифасида келмоқда.

Равишдош формасидаги бўл боғламаси қўшма гапнинг биринчи гапи кесими таркибида келиб, унинг боғланишини таъминлашда восита бўлиб хизмат қилади: *Флангни ҳимоя қилиб борувчилар Мурзин бўлинимаси бўлиб, ўқнинг тугаб бораётгани ҳақида ҳалигина хабар келган эди* (Шухрат). *Сергей Туманов шериги Карпановга қараганда анча новча бўлиб, икки кифтида биттадан одам бемалол ўтира оларди* (В. Ғафуров). *Қирганлар Шокиров хизмат қилаётган полкнинг командири билан комиссари бўлиб, иккаласининг ҳам елкасига оппоқ халат ташланган эди* (В. Ғафуров). *Бу ер Муҳаббатнинг звеносига қарашли бўлиб, помидор учун жой ҳозирланаётган эди* (В. Ғафуров). *Қаттиқ вагонлар жуда оз бўлиб, қолган тўрт вагон ҳаммаси юшоқ вагонлар эди* (Э. Хемингуэй). *Меҳмонларнинг аксари тарихчилар бўлиб, қолганлари эса тилчилар, адабиётчилар, физиклар, ирригаторлар эди* (Ойбек).

Мисоллардаги бўл ёрдамчисининг равишдош формаси бўл феълига хос лексик маънони тамоман йўқотган бўлиб, соф боғлама вазифасини бажармоқда. Бунда бўл боғламаси қўшма гап биринчи гапи от кесимининг равишдош формасини олиб, иккинчи гапга боғланишида восита ролини бажармоқда.

-а аффиксли равишдош формасидаги бўл ёрдамчиси -а, -й аффиксли равишдош формасига хос маъно ва вазифанинг реаллашувида восита ролини ўйнайди¹⁰. Бунда бўл ёрдамчиси бўл феълига хос «эришиш» маъносини маълум даражада сақлаган ҳолда ўзи бирикиб келган сўз билан равиш ҳоли вазифасида келади: *Кўм-кўк дарахтлар, боғлар ҳуснига мафтун бўла-бўла бизни меҳмонга чақирган Вера Орленинованинг уйига етиб келдик* (Ҳ. Тожибоев).

¹⁰ Бўл ёрдамчиси ундош товуш билан тугагани учун фақат равишдош ясовчи -а аффикси билан қўлланади.— Б. С.

Бўл боғламаси -а аффиксли равишдош формасида шу формага бирикадиган кўмакчи феълларнинг қўлланаши ва уларга хос маънонинг ифодаланиши учун восита ролини ҳам бажаради: *Абдуҳафиз шунча қадрдон, ҳазилкаш бўла туриб шун пайқаман экан-а* (Р. Файзий). *Мана мен дадандан беш ёш катта бўла туриб, унинг сўзига қулоқ солганман, измидан чиқмаганман* (Ҳ. Гулом). *Наҳотки пахтакор бўла туриб, яхши чопиқ қила олмасалар* (Ойбек).

-гач аффиксли равишдош формасида қўлланган *бўл* ёрдамчиси *бўл* феълига хос лексик маънони маълум даражада сақлаган боғлама вазифасида ёки соф боғлама вазифасида бўлиши мумкин.

Бўл ёрдамчиси *бўл* феълига хос «эришиш, юз бериш» маъноларини сақлаганда, кўпинча, пайт эргаш гапнинг кесими таркибида келади. *Мажлис тамом бўлгач, ҳамма уйига томон йўл олди* (Сўзлашувдан). *Менинг ярадорларимнинг қоғозлари тайёр бўлгач, сизни ўзим санитар қисмимизга элтиб қўяман* (Э. Хемингуэй). *Сиздан яшириб, индамай қўя қолган эдим. Ошкора бўлгач, гапиришга тўғри келади* (В. Ғафуров).

Бу мисоллардаги *тамом бўлгач, тайёр бўлгач, ошкора бўлгач* бирикувлари таркибида келган *бўл* боғламаси бирор ҳолатга «ўтиш, эришиш» маъноларини сақлаган ҳолда -гач аффиксини олиб, шу формага хос пайт маъносининг реаллашуви учун восита бўлиб хизмат қилмоқда.

Бўл ёрдамчиси соф боғлама вазифасида бўлганда фақат сабаб эргаш гапнинг кесими таркибида келади ва -гач аффиксли равишдошга хос сабаб маъносининг ифодаланиши учун восита ролини ўйнайди: *Касбинг шу бўлгач, ўзингни ҳар ёққа солиб нима қилсан* («Муштум»). *Вақт кеч бўлгач, сеникига кириб ўтирмадик* (Сўзлашувдан).

Мисоллардаги *бўлгач* боғламасининг ўрнига бошқа сўзларни ҳам қўйиш мумкин. Қиёсланг: *Касбинг шу бўлгач, ўзингни ҳар ёққа солиб нима қилсан,— Касбинг шу экан, ўзингни ҳар ёққа солиб нима қилсан; Вақт кеч бўлгач, сеникига кириб ўтирмадик,— Вақт кечлиги сабабли сеникига кириб ўтирмадик.*

Англашилдики, *шу бўлгач, кеч бўлгач* бирикувидаги *бўл* боғламаси -гач аффиксли равишдошга хос маънонинг ифодаланиши учун восита ролини бажарган, холос.

-гач аффикси билан ясалувчи равишдошга хос маъ-

ноларда чиқиш келишигидаги сифатдош билан кейин сўзидан ташкил топган бирикув ҳам қўлланади: *одам бўлгач — одам бўлгандан кейин; хурсанд бўлавермагач — хурсанд бўлавермагандан кейин*. Умуман, *-гач* аффикси билан ясалган равишдошнинг қўлланиши кўпроқ китобий услубга хос бўлиб, оддий сўзлашувда унинг вазифасида *одам бўлгандан кейин — хурсанд бўлгандан кейин* типидagi бирикувлар қўлланади¹¹.

Бундай ҳолларда ҳам бўл ёрдамчиси бўл феълига хос лексик маънони сақлаган ҳолда боғлама вазифасида ёки соф боғлама вазифасида қўлланиши мумкин: *Йўқ, ишлайдиган мактабим аниқ бўлгандан кейин, ўша атрофдан жой қарасам деган ниятдаман (Шухрат). Йўқ, катта доктор бўлгандан кейин ҳар қандай касалга даво топиши керак (Шухрат)*.

Мисолларнинг биринчисидagi *аниқ бўлгандан кейин* бирикуви доирасида бўл ёрдамчиси бўл феълига хос лексик маънони қисман сақлаган. Иккинчи мисолдаги *катта доктор бўлгандан кейин* бирикуви доирасида ҳар қандай лексик маъно ифодаламай, фақат соф боғлама вазифасида қўлланган.

Бўл ёрдамчиси -гунча аффиксли равишдош формасида бўл феълига хос лексик маънони маълум даражада сақлаган ҳолда, ўзи боғланиб келган феъл билдирган ҳаракатнинг бажарилиш муддатини, чегарасини билдириб гапда пайт ҳоли ёки пайт эргаш гап кесими вазифасида келади: *Ишонинг, домла, бари бир сиз айтгандай яхши студент бўлмагунча қўймайман (У. Ҳошимов). Жангчи ўртоқлар, поезд тайёр бўлгунча, узоқлашиб кетмай, шу ўртада ота-она, ёру биродарларингиз билан тўйиб-тўйиб гаплашиб олинглар (В. Ғафуров). Учоққа ўт ёқса, ёғи доғ бўлгунча бир боғ шох кеткизади (В. Ғафуров). Ота боласи бўлгунча, эл боласи бўл (Мақол)*.

Бу мисоллардаги *яхши студент бўлмагунча, тайёр бўлгунча, доғ бўлгунча, ота боласи бўлгунча* бирикувлари таркибида қўлланган *бўл ёрдамчиси, юқорида айтиб ўтганимиздек, бўл феълига хос «эришиш, юз бериш»* маъносини маълум даражада сақлаган боғлама вазифасини бажармоқда, бошқача қилиб айтганда, от кесимнинг *-гунча* формасини қабул қилишида шу феъл-

¹¹ Ҳожиёв А. Феъл. Тошкент, 1973, 182-бет.

нинг шу формасига хос маъно ва вазифаларнинг реаллашувида восита ролини ўйнамоқда.

-гани аффиксли равишдош формасида қўлланган бўл ёрдамчиси равишдошнинг шу формасига хос бўлган мақсад маъносини реаллашувида хизмат қилади. Бундай ҳолда бўл ёрдамчиси бўл феълига хос «эришиш» маъносини сақлаган ҳолда бўлади: *Уроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир деганларидай, сен ҳам шерик бўлгани келдингми* (Эртакдан).

Сифатдош формасида. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сифатдошнинг актив формаси -ган аффикси ёрдамида ясалувчи формади¹². Айниқса, сифатдошга хос маъно ва вазифаларни бўл боғламаси ёрдамида реаллаштиришда худди шу -ган аффиксли формадан кенг фойдаланилади. -ган аффикси феълнинг замон кўрсаткичи бўлмаган асосига қўшилганда ўтган замон, ҳозирги замон кўрсаткичи бўлган асосига қўшилганда ҳозирги-келаси замон асосига қўшилганда ҳозирги-келаси замон сифатдоши ҳосил бўлади: *ишлаган, ишлаётган, ишлайдиган*. Бўл боғламаси ҳам худди шу формаларда қўллана олади.

Бўл боғламасининг ўтган замон сифатдош формаси (бўлган формаси) турлича маъно ва вазифаларда қўлланади.

Бу формада бўл боғламаси ўзи бирикиб келган сўз билдирган нарса, белги ва шу кабиларни ўтган замонга оидлигини билдиради ва шу сўз билан биргаликда аниқловчи вазифасида келади: *Лазарет илгари қандайдир бир маҳкама бўлган бинога жойлашган эди* (Шухрат). *Элмурод унинг отаси бухгалтер бўлган совхоздан олган эди* (Шухрат). *Ҳалигина даҳшатли бўлган ўйлари энди ўзига эриш кўринди* (В. Ғафуров).

Демак, келтирилган мисолларда бўл боғламаси -ган аффиксли сифатдошга хос замон маъносининг (ўтган замон) реаллашувини таъминлашда, шунингдек, ўзи бирикиб келган сўзнинг -ган аффиксли сифатдошга хос вазифада келишида восита ролини бажармоқда. Бу ерда бўл ёрдамчиси — соф боғлама вазифасида.

Худди шу вазифада қўлланган бўл боғламасида бўл феълига хос «эришиш, юз бериш» маънолари маълум даражада сақлаган бўлиши ҳам мумкин: *Стол устида тўғралган пиёз, тузланган бодринг, кабоб сихлари, бири*

¹² Қаранг: Ҳожиёв А. Ўзбек тилида сифатдош.—«Ўзбек тили ва адабиёти масалалари». 1961, 4-сон ва 1962, 2-сон.

бўшалган, яна бири ярим бўлган икки шиша турар ва бир четдаги кулдондан папирос тутуни ингичка, узун бўлиб кўтарилар эди (А. Қаҳҳор).— Очиқ кўнгиш экансиз, сизга куёв бўлган йигит барака топади,— деди Рустам (В. Ғафуров). Суннат Элмуроднинг бир томда ёррак учуриб, бир кўчада ошиқ ўйнаб катта бўлган ўртоғи (Шухрат). Маҳкам ака унинг тупроқ бўлган этагини қоқиб қўйди (Р. Файзий).

Бўл боғламаси -ган аффикси ёрдамда ўзи бирикиб келган сўзни аниқловчи вазифасида келиши учун имкон яратиш талаби билангина қўлланиши ҳам мумкин. Бунда бўлган боғламаси ўтган замон маъносига ҳам эга бўлмайди: Шаҳар партия комитетининг секретари болаларни олиб келадиган ҳар бир эшелонни кутиб олишдан тортиб, то болаларни жойлаштиришгача масъул бўлган ташкилотлар, уларнинг раҳбарлари номларини ўқиб эшиттирди (Р. Файзий). Сизга қийин бўлган савол менга ундан ҳам қийинроқ,— деди Аҳмаджон ўйчан юзи жиддийлашиб (Ҳ. Ғулум). У чопганича келиб, устас бўйича унвон жиҳатдан юқори бўлган генералдан рухсат сўраб, старший лейтенантга мурожаат этди (Шухрат).

Агар бўл боғламаси билан қўлланган сўз бошқа сўзга бевосита боғлана оладиган ва аниқловчи вазифасида кела оладиган бўлса, бўлган боғламасини тушириб қолдириш ҳам мумкин бўлади: Мадраса аҳли аксарият турмуш кечирishi машаққатли ва мушкул бўлган, нонни тўйиб еёлмайдиган фақир одамлар (Ойбек). Табиатан мағрур бўлган ва йиқилса ёнини бермайдиган Аваз тенгқурлари орасида ҳали бунчалик кулги бўлмаган эди (П. Қодиров). Наҳотки қувонч кони бўлган, ҳаётга ташна шу кўзларга тупроқ тўлса! (Шухрат). Степан амакига яхши таниш ва синашта бўлган қизлар: «Нимадан куляпсизлар?» деб у билан Сергейни ўраб олишди (В. Ғафуров). Меҳриниса госпиталнинг эшиги олдида ўзига таниш бўлган, чақалоқни қўлидан олган ҳамширага дуч келиб қолди (Р. Файзий).

Келтирилган мисоллардаги бўлган боғламасини тушириб қолдириш мумкин. Лекин воқеа-ҳодиса инкор тарзида ифодаланган бўлса, боғламани тушириб бўлмайди: Муродхўжа домла ер ислоҳоти тўғрисидаги хабарни унча ҳам катта бўлмаган мақолага жойлаб, вилоят газетасида бостириб чиқарди (А. Қаҳҳор). Нарироқда турган Ғулум Саидович кексаларга хос бўлган чаққонлик билан югуриб келиб,

Мансурнинг елкасидан тутди (Ў. Ҳошимов). Зебонинг шўх қараши, қувноқ кулгиси, Элмуродни ҳам маълум бўлмаган севинч тўла, бахт-саодат тўла оламга имлади (Шухрат). Дарахтнинг ерга энгашган шохлари тағигача кўз югуртириб чиққан зийрак қиз, ёнидаги унчалик ўсиқ бўлмаган ўтлар босилиб ётганини ва у ерда ҳам қон томчилари қорайиб турганини кўрди (В. Гафуров).

Демак, бунда инкор ифодаловчи -ма аффиксини қўллаш талаби бўл боғламасининг қўлланишини ҳам шарт қилиб қўяди.

Жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишикларидаги сўзлар гапда, асосан, тўлдирувчи ва ҳол вазифаларида келади. Бош келишикдаги сўз эса, асосан, эга ёки кесим вазифасида келади. Бу формалардаги сўзларнинг аниқловчи вазифасида қўлланиши бўлган боғламаси ёрдамида бўлади. Шунинг учун бундай ҳолларда ҳам бўлган боғламасини тушириб бўлмайди: *Миробид Светанинг келишган қомати билан жозибали кўзларига тикилар экан, Муҳаббатга бўлган ҳамма уришишларини унутиб қўйган эди (В. Гафуров). Кўк гумбазни безатиб турган миллион-миллион юлдузларнинг энг сараси ва энг каттаси бўлган бу юлдуз унинг кўзига борган сари кичиклашиб қолаётганга ўхшарди (В. Гафуров). Бу орада Петр Максимович таржимон орқали полковникни тергов қилди, унинг ёнида бўлган ҳужжатларини кўздан кечирди (В. Гафуров). Бу фронтга кетиш олдидан бўлган сўнги учрашув эди (В. Гафуров).*

Демак, бўл боғламаси -ган аффикси ёрдамида бирор сўзни бошқа сўзга боғланишини ва гапда аниқловчи вазифасида келишини таъминлаш учун ҳам хизмат қилади. Агар бу вазифани бошқа бирор восита ҳам бажариши лозим бўлса, бўлган боғламасини шу восита билан алмаштириш (бўлган ўрнида шу воситани қўллаш) мумкин бўлади: *Кеч киргач, Исаев суратни икки-уч солдати билан олиб бориб тун қоронғусида душман билан ўзимизникилар ўртасида бўлган очиқликка қўйиб келди (В. Гафуров).*

Бу мисолдаги бўлган боғламасини -ги аффикси билан алмаштириш мумкин: *ўртасида бўлган очиқликка қўйиб келди — ўртасидаги очиқликка қўйиб келди каби.*

Сифатдошнинг -ган аффикси ёрдамида ясалувчи формаси отлашади ва турли келишик формаларида, шунингдек, кўмакчи сўзлар билан қўлланиб, гапда эга,

тўлдирувчи, ҳол каби вазифаларда келади. *Бўлган* боғламаси ҳам ўзи боғланиб келган сўзнинг ана шундай вазифаларда келишини таъминлаш учун кенг қўлланади:— *Биламан, биламан, қоқиндиқ. Қиз деган нарса сал андишали бўлгани яхши-да* (Р. Файзий). *Россия осмонида туғилган ҳуррият офтобидан Туркистон ўлкаси ҳам баҳраманд бўлганини айтди* (Ойбек). *Бир оёқлаб туриш ноқулай бўлганидан, қўлига таяниб, бир чеккага ўтирди* (Ҳ. Ҳошимов). *Мурзин ҳайрон бўлиб қолди. Кашанда бўлганига ҳам пушаймон қилди* (Шухрат). *Унинг чап қўлидаги бош бармоғи иккита бўлгани учун номи Ортиқ эди* (П. Қодиров).

Бундай ҳолларда *бўл* боғламаси *бўл* феълига хос лексик маънони маълум даражада сақлаши мумкин ёки лексик маъноси бутунлай йўқолиб, *бўл* соф боғлама вазифасида бўлиши мумкин: *Меҳриниса ошни сузаркан, фикри ёди болада эди, назарида бутун маҳалла ҳозир унинг болалик бўлганини гапириб, яна тўда-тўда қўшнилари муборак бўлсинга кириб келаётгандай бўларди* (Р. Файзий). *Ешим йигирма иккида бўлгани учун ҳарбий хизматга чақириқ бўлиб, маҳалла комиссияси ҳарбий комиссариатнинг повесткасини топширди* (Ғ. Фулом).

Биринчи мисолда *бўл* боғламаси «юз бериш, эришиш» маъносига эга. Иккинчи мисолда эса *бўл* соф боғлама вазифасида. Шунинг учун ҳам бу мисолдаги *бўл* (*бўлгани*) боғламаси ўрнида *-лик* аффиксини қўллаш мумкин. Бундай ҳолда гап маъносига зарар етмайди. Қийёсланг: *йигирма иккида бўлгани учун — йигирма иккидалиги учун* каби.

Бўл боғламаси бу формада бўлишсизлик аффикси *-ма*, шунингдек, эгалик, ўрин-пайт келишиги қўшимчаси ва ҳам юкламаси билан қўлланганда, бирор нарса, белги кабиларнинг бошқа бирор нарса, белгига нисбатан инкори ифодаланади: *Колхозда илмли одамлар кўп, шулардан йигирматадигига топширилса, бутун дунёдаги илмларни бўлмаганида ҳам колхоз кутубхонасини сиқиб жавҳарини олиб бериши мумкин...* (А. Қаҳҳор).

Бўл боғламаси ҳозирги замон ва ҳозирги-келаси замон формалари (*бўлаётган, бўладиган* формалари)да *бўл* феълига хос лексик маънони маълум даражада сақлайди. Шунингдек, ҳозирги замон ва ҳозирги-келаси замон сифатдошларига хос маъно ҳам сақланади. Бу формаларда *бўл* ёрдамчисининг соф боғлама вазифасида

қўлланиши учрамайди:— *Мунис Рустамнинг бетоқат бўлаётганини сезиб, дарров мақсадга кўчди* (У. Ҳошимов). *У шийпон тез қурилаётганидан, бригадаси обод бўлаётганидан хурсанд* (Ҳ. Гулом). *Бири ўрта ёшлардаги сочлари тўзғиб кетган, баланд бўйли, ориқ хотин, иккинчиси кўзлари чақнаган, ҳаракатлари тез ва кескин, шеригидек қадди баланд бўлган-у, лекин ҳали ўзини роса қўймаган, кенг манглийли бош яланг 14—16 ёшлардаги бола эди* (Шухрат).

Ҳаракат номи формасида боғлама вазифасини бажарувчи бўл ёрдамчиси бўл феълига хос лексик маънони маълум даражада сақлаши ёки соф боғлама вазифасида келиши мумкин: *Онамнинг юзидан ўтолмай, Ҳамидулланинг гапига кириб ўқиёлмай қолдим,— деди Тожихон товуши титраб.— Дунёда бирдан-бир орзум агроном бўлиш эди* (А. Қаҳҳор). *Қопчигининг нам бўлиши ҳам кўзига кўринмай, уни ташлади* (Р. Файзий). *Сен ҳали ёшсан, биттагина болага ота бўлгин, жудоликнинг қанақа бўлишини биласан* (С. Аҳмад).

Биринчи ва иккинчи мисолда бўл феълига хос лексик маъно маълум даражада сақланган, учинчи мисолда эса, *бўл* — соф боғлама.

Бўл соф боғлама вазифасида келганда, унинг ўрнида бошқа грамматик воситани қўллаш мумкин бўлади: *Мана, ҳозир жангчилар тақдири оғир аҳволда бўлишига қарамай, у кулимсирагандек эшкак дастасини ушлаб турарди* (В. Гафуров).— *Шуни унутмайлик,— деди Юсупов оҳиста, салмоқли қилиб,— бу ишда масъулият ҳис.этмаган ходимни, ким бўлишидан қатъи назар, партия жазосига тортиш керак* (Р. Файзий).

Бу мисоллардаги *бўл* боғламаси ўрнида экан тўлиқсиз феълини ёки -лик аффиксини қўллаш мумкин: *оғир аҳволда бўлишига қарамай — оғир аҳволда эканига қарамай — оғир аҳволдалигига қарамай; ким бўлишидан қатъи назар — ким эканидан қатъи назар — кимлигидан қатъи назар*.

Ҳаракат номи формасидаги *бўл* боғламаси ўзи бирикиб келган сўз ёки сўз бирикмасининг гапда ҳаракат номи формасига хос вазифада қўлланишига имкон яратади¹³.— *Сиз-чи? Давлатингиз йўқ, звено бош*.

¹³ Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳаракат номи формасини ясовчи аффикс, асосан (-и)ш аффикси бўлгани учун шу аффикс ёрдамида ясалган формалардан мисоллар келтирилди. *Бўл* боғлама

лиғи бўлиш кўн ҳам қутуртирадиган мансаб эмас, ёшингиз бир жойга бориб қолган (А. Қаҳҳор).— Ушанда билмас эканман, ўртоқларинг билан беш-ўн кун ёнма-ён яшаш қанчалик лаззатли бўлишини билмас эканман (Ҳ. Ҳошимов). Уша кезлари Салтанат буларнинг ҳаммасидан хабардор эди-ю, кўнглига тасалли беришининг, ҳамдард бўлишининг чорасини тополмасди (Р. Файзий). Суворовнинг отаси ҳам ўғлининг улуғ лашкарбоши эмас, оддий ҳарбий киши бўлишига ҳам ишонмаган (Шуҳрат). Фақат... Бу урф-одатларимиз ўлгур қачон қоларкин? Кўни-қўшиндан чўчисанг, гап-сўз бўлишдан қўрқсанг (Р. Файзий). Лекин у Мухаббат билан узоқроқ ҳам суҳбат бўлиш ниятида эди (В. Гафуров).

Мисоллардаги звено бошлиғи бўлиш бирикуви эга вазифасида, лаззатли бўлишини бирикуви воситасиз тўлдирувчи вазифасида, ҳамдард бўлишининг бирикуви қаратқичли аниқловчи вазифасида, ҳарбий киши бўлишига, гап-сўз бўлишдан бирикуви воситали тўлдирувчи вазифасида, ҳамсуҳбат бўлиш ниятида эди бирикуви эса кесим вазифасида келган. Бундай бирикувлар доирасида қўлланган бўл боғламаси бўл феълига хос лексик маънони қисман сақлаган ҳолда, ўзи бирикиб келган сўз ёки сўз бирикмасига ҳаракат номи формасини бериб, шу формага хос маъно ва вазифаларнинг реаллашувида восита ролини ўйнаган.

Бўл боғламаси ҳаракат номи билан *керак* (лозим, даркор) сўзининг бирикувидан ҳосил бўлувчи *-(и)ш керак* типидagi аналитик формага хос маънони реаллаштиришда ҳам восита ролини бажаради: ...*Ҳукуматга ёрдам бериш — бизнинг биринчи вазифамиз бўлиши керак* (Ойбек). Москва Давлат университетининг медицина факультетига иккита ўрин бор, шунинг биттаси сеники бўлиши керак! (А. Қаҳҳор). Бундай ҳис-туйғуни одамга сингдириш учун *мастер бўлиш кифоя қилмайди, педагог ҳам бўлиш керак* («Саодат»).

II. Бўл боғламасининг феъл формалари билан қўлланишидаги хусусиятлари

Бўл ёрдамчиси феълнинг функционал формалари, шунингдек, баъзи майл формалари билан турли маъно ва вазифаларни ифодалаш учун қўлланади.

сининг -ув -моқ, аффиксли ҳаракат номи формасида қўлланиши жуда кам учрайди.

Кўриб ўтдикки, боғламаси феъл бўлмаган сўзларга феълга хос маъно ва вазифаларни беришда восита ролини ўйнайди, яъни боғлама феъл бўлмаган сўзлар доирасида қўлланадиган восита. Шу сабабга кўра, *бўл* ёрдамчисининг феъл формалари билан боғлама вазифасида қўлланиши феълнинг от формалари доирасидагина (ёки аслида от форма бўлган формалари доирасидагина), яъни ҳаракат номи, сифатдош ва шуларга хос хусусиятга эга бўлган формалар доирасидагина учрайди. Бошқа формалар билан, масалан, равишдош формаси, шарт майли формаси билан қўлланган *бўл* ёрдамчиси ҳеч вақт боғлама вазифасида бўлмайди. Бундай формалар билан қўлланган *бўл* ёрдамчиси феълнинг маълум бир аналитик формасини ҳосил қилади: *Заранг ўз номи билан заранг. Уни осонлик билан қирқиб ҳам, ёриб ҳам бўлмайди* («Фан ва турмуш»). *Санам хола патигиламни тўқиб ва тикиб бўлди...* (П. Қодиров). *Собирахон ҳовлини бир айланиб келиб Мушаррафни ушлади. То уни кўндиргунча, патефон пластинкаси чалиб бўлди* (Шуҳрат). *Севгини биргина сўз билан баён этиб бўлармиди!* (С. Кароматов). *Қадаҳларга қуйилиб бўлгач, Мирсалим ҳамон булбулгёёлик қилаётган хотинини қайирди...* (Шуҳрат). *Юқори шохлари аллақачон яланғоч бўлиб бўлган, уларга низомнинг уқпар иплари илинган* (Шуҳрат).— *Овора бўлманг, Қодиржон ака, бирикки кун ўткизиб келсангиз ҳам бўлади* (Шуҳрат).— *Борамиз, вақти-соати билан, болам! Тинч бўлсанглар бўлди!* (Шуҳрат). *Эҳ, аттанг, у ерда ҳам ишлашини айтсам бўлар экан* (Шуҳрат). *Аня ичкарига ярим километрча кириб бориб, шу ерда тунамоқчи бўлди, бироқ яна ярим километрча ичкарига кирди — гулхан ёқса алангаси йўлдан кўриниб қолиши мумкин; Ўрмоннинг ичкарисида эса катта гулхан ёқиб тун бўйи исинса ҳам бўлади, гуляш тайёрласа ҳам бўлади* (Ю. Семёнов).

Келтирилган мисоллардаги равишдош+*бўл* (-иб+*бўл*) ҳамда шарт майли формаси +*бўл* (-са+*бўл*) кўринишдаги бирикувлар таркибида қўлланган *бўл* ёрдамчиси кўмакчи феъл вазифасини бажариб келган. Бу ўринларда у асосий феъл (бу ўринда равишдош формасидаги ва шарт майли формасидаги етакчи феъл) ифодалаган ҳаракатга қўшимча маъно бериш учун хизмат қилади. Кўмакчи феъл вазифасидаги *бўл* бундай бирикувлар доирасида ҳаракатнинг тугаганлиги маъносини, ҳаракатнинг юзага чиқиш имконияти маъноси-

ни англатади. Шарт майли формасига бириккан бўл кўмакчи феъли эса юқорида айтганимиздек, ҳаракатнинг юзага чиқиш имконияти маъносини, шупингдек, етарлилик, кифояланиш, ажабланиш каби маъноларни ифодалайди.

Туркологик адабиётларда, жумладан, ўзбек тилшунослигига онд адабиётларда бўл ёрдамчисининг сифатдош, ҳаракат номи формалари, *-моқчи*, *-моқда*, (*-гудай*) аффиксли формалар билан қўлланган ҳолати ҳақида турли фикрлар баён қилиниб, бундай бирикувлар турлича номланган¹⁴.

А. А. Юлдашев туркий тилларда қўлланадиган *-ган+бол*, *-(а)р+бол*, *-моқчи+бол* каби бирикувларни феълнинг аналитик формаси ҳисобласа, А. Н. Кононов ўзбек тилидаги *-(а)р+бўл*, *-диган+бўл*, *-ган+бўл*, *-дигандай+бўл*, *-моқ+бўл*, *-моқчи+бўл* каби бирикувларни феълнинг модал формалари деб кўрсатади¹⁵.

Баъзилар эса *-ган+бўл*, *-моқчи+бўл*, *-гандай+бўл* каби бирикувларни қўшма феъл ҳисоблайдилар¹⁶.

Қ. Сулаймонов бўл ёрдамчисининг феъл формаларига бирикишидан вужудга келадиган барча бирикувларни перифрастик форма сифатида текширади. Унинг кўрсатишича, ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланаётган *-ган+бўл*, *-ётган+бўл*, *-моқда+бўл*, *-увчи+бўл*, *-(и)б+бўл*, *-май (-масдан+бўл+мас)* (*бўлмайди*, *+гандай*) *-ган+дек+бўл*, *-гудай+бўл*, *+гудек+бўл* каби бирикувлар перифрастик формалардир¹⁷.

¹⁴ Қаранг: Юлдашев А. А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., 1965, с. 111—119, 217, 237, 242, 243, 261; Михайлов М. С. Исследование по грамматике турецкого языка.— В сб.: Перифрастические формы турецкого глагола. М., 1965; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 270—280; Асқарова М. Бўл сўзининг африм хусусиятлари ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари». Тошкент, 1962. 6-сон, 31-бет; Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. Тошкент, 1966, 306-бет; Сулаймонов Қ. Перифрастические формы узбекского глагола. АҚД. Л., 1968, с. 3—22; Турсункулова К. А. Перифрастические формы глагола в узбекском и казахском языках. АҚД. Ташкент, 1972, с. 3—33; Цалкаламанпдзс А. А. Система значений и функционирование глагола бўл в современном узбекском языке. АҚД. Ташкент, 1973, с. 1—29.

¹⁵ Қаранг: Юлдашев А. А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. с. 111—119, 217, 237, 242, 243, 261; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, с. 276—281.

¹⁶ Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. Фонетика. Лексикология. Морфология. Тошкент, 1966, 306—307-бетлар.

¹⁷ Сулаймонов Қ. Перифрастические формы узбекского глагола, с. 3—22.

К. О. Турсунқулова перифрастик формаларнинг феълнинг шахсли формасида, бўлишли ва бўлишсиз аспектада қўллана олишини, турли майл кўринишида бўлишини мазкур формаларга хос асосий хусусият деб кўрсатиб, *бўл* ёрдамчисининг феъл формаларига бирикишидан тузилган *-ган+бўл*, *-(а) ётган+бўл*, *-а(и)диган+бўл*, *-(а)р+бўл*, *-моқда+бўл*, *-моқчи+бўл*, *-гандай+бўл*, *-(а) ётгандай+бўл*, *-(а) дигандай+бўл*, *-(а) рдай+бўл*, *-гудай+бўл*, *-моқчидай+бўл* (*моқчи бўлгандай*) каби бирикувларни феълнинг перифрастик формалари сифатида текширади¹⁸. А. А. Цалкаламанидзе эса *-ган+бўл*, *-ётган+бўл*, *-а(й) диган+бўл*, *-(а)р+бўл*, *-моқ+бўл*, *-моқчи+бўл*, *-гудай бўл*, *-(и)+бўл*, *-са+бўл* бирикувларни биринчи группа аналитик формалар, *-моқда+бўл*-бирикувини эса иккинчи группа аналитик формалар сифатида ўрганади¹⁹.

Келтирилган фактлардан маълум бўлдики, текширувчилар *бўл* ёрдамчиси билан ҳосил бўладиган бирикувларни қандай формалар деб қараш кераклиги масаласида ҳали ҳам бир фикрга келган эмаслар. Бундай бирикувлар кўпгина ишларда умуман *аналитик конструкциялар* ёки *аналитик формалар* деб қаралса, айрим ишларда бундай бирикувларнинг маълум группаси *перифрастик формалар* деб алоҳида ажратилган. Лекин булардаи қайсылари перифрастик форма эканлиги ҳам аниқ белгиланмаган. Шунингдек, *перифрастик форма* деб ажратилаётган форманинг, умуман аналитик формадан фарқи нима ва уни, *перифрастик форма* деб аташдан мақсад, унинг сабаби (асоси) ҳақида ҳам аниқ ва асосли бир фикр йўқ²⁰. Бундан ташқари, *бўл* ёрдамчиси бундай бирикувлар доирасида фақат феълнинг *аналитик формаси* ёки *перифрастик форма* деб аталиши мумкин бўлган формалар ясовчи элемент вазифасидагина бўлмай, балки боғлама вазифасида ҳам бўлиши мумкин: *Шундай қатор савол-жа-*

¹⁸ Қаранг: Турсунқулова К. А. Перифрастические формы глагола в узбекском и казахском языках, с. 3—33.

¹⁹ Цалкаламанидзе А. А. Система значений и функционирование глагола *бўл* в современном узбекском языке, с. 1—29.

²⁰ Перифрастик форма тушунчаси ҳақида олимлар ҳам турли фикрда. М. Аъламова *ким бўлса бўлсин; қачон бўлса ҳам; ким бўлса ҳам; нима бўлса ҳам; ҳали ҳам бўлса; нима бўлган бўлса бўлди; ўлар бўлсам ўлиб бўлдим; оз бўлмаса; сал бўлмаса; ҳеч бўлмаса; жилла бўлмаса* каби бирикувларни перифрастик формалар деб қарайди. Қаранг: Аъламова М. *Бўл* сўзи ва шарт майли муносабати.— «Ўзбек филологияси масалалари», 362-чиқиши, 1970, 135-бет.

воблардан кейин унинг ўзини кўрди. Турли кабинетларга, лабораторияларга ёзиб берди:

— Вақтида қатнаг!— деб алоҳида таъкидлади. Батъан у кирган чоқда ўша кабинет ёки лабораторияда докторнинг ўзи ўтирган бўларди. Буларнинг ҳаммаси Жаннатга унга ширин орзуларни етаклаб келарди (Шухрат). Албатта, мен уларни Азлар акадан бошқача кутиб олган бўлардим (П. Қодиров). Содиқ ҳамма билан хурсанд хайрлашган бўлсам ҳам, уйига кўнгли ғалати бўлиб қайтди (Шухрат). Кейин бир маҳал кутмаганда қадди-қоматига кўзингиз тушиб қолади. Қомати шундай чиройли, келишган бўладик, ўз кўзингизга ишонмайсиз (Шухрат). Унинг назарида Ляна шу дақиқада кулишга, ййнашга ҳақи йўқ. У ўз онасига кечириб бўлмайдиган ҳурматсизлик қилиб, жиноятга йўл қўяётибди, нима қилиб бўлса ҳам уни тўхтатиш керак, бўлмаса бунга Витя ҳам шерик бўлган бўлади (Р. Файзий). Умуман, тоғлари бағрида минг хил минерал, минг хил бойлик яширинган бўлади («Фан ва турмуш») Икки қаватли мактаб биноси гузарга жойлашган бўлиб, теварак-атрофдаги маҳаллаларнинг болалари шу ерда ўқишарди (Р. Файзий). «Наҳот, Ботирдан хат келиб хат хотинини хурсанд қилмаган бўлса, лоқайдлигини қаранг...» (Р. Файзий).

Келтирилган мисолларда бўл ёрдамчисининг -ган аффиксли сифатдошларга бирикишидан ҳеч қандай аналитик (перифрастик) форма ҳосил бўлмайди. Чунки бундай бирикувларда сифатдош ифодалаган ҳаракатдан бирор томони билан фарқ қиладиган ҳаракат ифодаланмайди²¹. Уларда бўл ёрдамчиси замон формалари, равишдош, шарт майли формасига хос маънонинг реаллашуви учун восита (боғлама) бўлиб хизмат қилмоқда, холос: Мана шунақа ёлғиз қолганимда икки топқир ўзимни осадиган бўлдим (Р. Файзий). Жаноб келса, икки, узоғи билан уч ҳафталарда тўй бўладиган бўлди (Р. Файзий). Мен энди акамга худди киноларда кўрган қаҳрамонларимга қарагандай мароқ ва ихлос билан қарайдиган бўлдим (П. Қодиров). Бундан кейин нима қиладиган бўлсанг, сўрагин (Р. Файзий). Шундай бўлса ҳам

²¹ Аналитик форма дейиш учун асосий феъл ва ёрдамчи феълнинг ўзаро бирикувдан қандайдир бир янги қўшимча грамматик маъно ифодаланиши шарт. Қаранг: Юлдашев А. А. Аналитические формы глагола в тюркских языках, с. 25—26.

синаб кўрмоқчи бўлди (Р. Файзий).—Уямас. Мен қўлини боғламоқчи бўлдим (Р. Файзий). Ахири болалар даладан қайтгач, овқатларини едириб, шаҳарга тушиб чиқмоқчи бўлди (Шухрат).

Келтирилган мисоллардаги *-диган* аффиксли сифатдош ҳолат орқали ифодаланади, унга бириккан *бўл* ёрдамчиси эса замон маъносини ифодалаш учун, шарт майли формасини вужудга келтиришда восита вазифасини бажаради²².

-моқчи + бўл бирикувларида *-моқчи* формаси мақсад маъносини ифодалайди. Замон маъноси эса *бўл* ёрдамчисига қўшилган *-ди* аффикси орқали ифодаланади. Демак, *-моқчи бўл-* кўрнишидаги бирикувларда *бўл* ёрдамчиси замон маъносини реал ифодаланиши учун восита, яъни боғлама вазифасини бажаради²³.

Кўрдикки, *бўл* ёрдамчисининг феълнинг функционал формалари билан қўлланишидан ҳаммавақт ҳам аналитик форма (перифрастик форма) ҳосил бўлавермайди. Бу формалар доирасида *бўл* ёрдамчиси боғлама функциясини бажариши ҳам мумкин.

Бўл ёрдамчисининг функционал формалар доирасида бажарадиган вазифаси бир хил эмас. Шу сабабли уни алоҳида-алоҳида олиб ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Бўл ёрдамчисининг сифатдош формалари билан қўлланишидаги хусусиятлари. Ўтган замон сифатдоши билан қўлланганда. *Бўл* ёрдамчиси сифатдошнинг *-ган* аффикси ёрдамида ясалувчи ўтган замон формаси билан қўлланганда, феълга хос турли маъно ва вазифаларнинг юзага чиқиши учун хизмат қилади.

Бўл ёрдамчиси сифатдош билан бирга феълнинг *-ди* аффикси ёрдамида ясалувчи ўтган замон формасида қўлланганда икки хил вазифани бажариши мумкин:

1. Ҳаракатнинг жиддий, тўла-тўқис тарзда эмас, балки номигагина, юзаки бажарилишини билдирувчи аналитик формани ясайди²⁴. Саида келтирилган бисо-

²² Қаранг: Аъламова М. *Бўл* сўзи ва шарт майли мупосабати, 133—137-бетлар.

²³ Қаранг: Ҳожиёв А. *-моқчи* аффикси билан ясалган феъл формаси ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти». Тошкент, 1966, 4-сон, 27-бет.

²⁴ *Бўл* ёрдамчисининг бу вазифаси лингвистик адабиётларда қайд этилган. Қаранг: Сулаймонов К. Перифрастические формы узбекского глагола; с. 7: Турсункулова К. А. Перифрастические формы глагола в узбекском и казахском языках, с. 9; Асқарова М. Кўрсатилган мақола, 31-бет; Кононов А. Н. Кўрсатилган асар, 277-бет.

тини олиб, столни, каравотни безаган бўлди, деразага ҳозирча газета тутиб қўйди, ташқарига чиқиб ювиниб келди, кийинди... (А. Қаҳҳор). Денгиз диққатини бир оз тортган бўлди, лекин яна ўша кечаги гап ва туш хаёлини чулғаб келаверди (Шуҳрат). Муяссар чиқиб кетмади. Стол устини саранжомлаган бўлди, кулдонни бўшатди, имзо чекилган қоғозларни олиб, ҳали ўқилмаганларини бир чеккага қўйди (Р. Файзий). Элмурод бир оз ул-бул нарсага айланишган бўлди-ю, ўзини ташқарига олди (Шуҳрат).

Бўл ёрдамчиси ижро майлиннинг бошқа ўтган замон формаларида ва ҳозирги замон формасида ҳам шу турдаги аналитик форма ҳосил қилиши мумкин. Лекин бундай аналитик форманинг ўтган замоннинг бошқа формаларида ва ҳозирги замон формасида қўлланиши жуда кам учрайди: *Тўйдан кейин Бегимхон мактабга бир-икки қатнаган бўлади-да, сўнгга бутунлай ўқишни ташлаб юборади* (И. Раҳим). *Бир жуфт қалдирғоч осмонда чарх уради: «Юр биз билан бинафша кўзи милтиллаган боғларга, чуҷмома, лола кеккайган қирларга, малла ранг сой бўйларига!» дегандек, худди бошининг устида вижирлайди, аллақайларга учиб кетиб йўл кўрсатган бўлади* (Шуҳрат). *Мирсалим унинг аҳволига ачинган бўлиб гап бошлади* (Шуҳрат). *Тўйга айтилмаган, шунинг учун хафа бўлган бўляпти* (Сўзлашувдан).

2. Боғлама вазифасини бажаради. Бунда -ган аффиксли сифатдош отлашган, от каби қўлланган бўлади: *Сиз тушунган бўлдингиз-у, биз тушунмаган бўлдикми?* (Сўзлашувдан). *Қизининг бетоб бўлиб қолганидан эзилиб ўтирган Фармоновга Салимнинг бу дағдағаси ўлганнинг устига тепган бўлди* (А. Мухтор).

Бўл ёрдамчиси -ган аффиксли сифатдош формаси билан бошқа майл формаларида қўлланганда, асосан, боғлама функциясида бўлади. Бунда бўл боғламаси -ган аффиксли сифатдошга хос замон (ўтган замон) маъноси билан у ёки бу феъл формасига хос маънонинг реаллашуви учун имкон яратувчи элемент вазифасини бажаради: *Ҳаммавақт юки борми, йўқми, барибир, арава устидан тупроқ ранг катта брезент чодир тортилган бўларди* (Р. Файзий).— *Хўш, мени унутган бўлса, суратни йиртиб ташламай, бериб юборишдан мақсад нима?* (В. Ғафуров). *Ўша доғули*

оғзидан гулламаганда, ман бу кишини алдаб, ё лғон га пирмаган бўлардим (Р. Файзий).

Биринчи мисолда *-ган* аффикси ўтган замонни, *-р эди* формаси эса ўтган замондаги давомли ҳолатни ифодалаш учун; иккинчи мисолдаги *-ган* аффикси ўтган замонни, *-са* аффикси эса шарт маъносини ифодалаш учун; учинчи мисолда ҳам *-ган* аффикси ўтган замонни *-р эди* формаси эса шартланганлик маъносини (шартли майлга хос маънони) ифодалаш учун хизмат қилади. *Бўл* боғламаси шу формаларнинг қўлланишини таъминлаш учун хизмат қилади.

Кейинги мисолларга эътибор беринг: *Қишлоқнинг ёрмон ва жарлик билан туташган ерларига куч йиққан бўлиши мумкин* (В. Ғафуров).— *Элатларинг кетиб қолишди. Сени аллақачон ўлдига чиқаришган бўлса керак,— нотаниш чуқур хўрсинди,— сел ёмон қутирди-да!* (У. Ҳошимов). *Исмига яраша Ботир, эпчил йигит. Қуршовдан қутулиб қолган бўлиши керак* (Р. Файзий). *Ана энди Меҳриниса ҳам ўзини тутиб туролмади. «Ишқилиб бу киши эшитмаган бўлсинлар-да» дея уйга бир қараб олди-да, кўча эшикка яқинлашиб қолган Тоғжихонга афтини буриштириб:*

— *Сасимасангиз туролмайсиз-а, кўзим учиб тургани йўқ, эди-ку, қаяқдан билиб чиқа қолдингиз?— деди-да, бурилиб ошхонага кириб кетди* (Р. Файзий). *Солдатов ҳам индамади, Аня терини артиб, чарчаган бўлишига қарамай бошлиқларнинг буйруғини кутарди* (В. Ғафуров).

Бу мисолларда ҳам *бўл* ёрдамчиси *-ган* аффикси ва *-(и)ши мумкин, -са керак, -(и)ши керак, -син, -(и)шига қарамай* формаларига хос маъноларни ифодалаш талаби билан шу формаларнинг қўлланишини таъминловчи восита вазифасини (демак, боғлама вазифасини) бажаради.

Ҳозирги замон сифатдоши билан қўлланганда. *Бўл* ёрдамчиси ҳозирги замон сифатдоши билан ўтган замон формасининг *-ди, -(и)бди* аффикслари ёрдами билан ясалувчи формасида қўлланганда, ўтган замондаги ҳаракатнинг тўла-тўқис бажарилмаганлиги, иш-ҳаракатнинг юзаки бажарилганлиги маъносини ифодаловчи аналитик форма ҳосил қилади: *Света кўзини Муҳаббатдан яшириш мақсадида стол устидаги медицинага оид қалин китобни олдига суриб ўқиётган бўлди* (В. Ғафуров).— *Қираверинг,— депти Қарим бобо хиёл ёнбошлаб, илгаритдан тайёрлаб*

қўйилган йиртиқ эски кўйлагини қўлига олиб, йиртиқ жойларини тикаётган бўлипти («Олтин бола»).

Бўл ёрдамчиси ҳозирги замон сифатдоши билан феълнинг бошқа формаларида қўлланганда, асосан, боғлама вазифасини бажаради: *Ориф ака ичкаридан болаларни кўрмаётган бўлса-да уларнинг бехос яқинлашиб қолганда бир-биридан аста нарироқ сурилиб ўтиришганини, қарама-қарши, чала-чулпа гаплари ўзларига жуда ҳам маъқуллигини, ҳатто Онабибининг жажжи кафтидан ҳам ёнғоқнинг ачимсиқроқ ҳиди келишигача билиб ётарди* (А. Мухтор). *Эрталаб бақатерак учида йилтиллаган офтоб кўз очиб-юмгунча лип этиб, ҳовлининг бу чеккасига ўтиб тургандек, нонуштага қўйилган самоварнинг суви ўлмай туриб, ўчоққа олов ёқаётган бўларди* (Р. Файзий). *Қачон қарасам ё шеър ёзаётган бўласиз, ё Эшонбоевни танқид қиламан деб юрасиз, ё ўзингиз танқид еб чиқиб, аламига роман ўқийсиз* (П. Қодиров).— *Уртоқ старший лейтенант, фрицлар кавакларда бўлса, зарарини аҳоли кўраётган бўлади* (Шухрат).— *Шундай дедими-а, номард? Хўш, сен куйиниб кетаётган бўлсанг керак?* (В. Ғафуров).— *Жудаям унақага ўхшамайди. Миробид болам, тағин билиб тўқиётган бўлма* (В. Ғафуров).

Келтирилган мисолларнинг бештасида ҳам бўл ёрдамчиси ҳеч қандай лексик маъно ифодаламай, фақат сифатдошнинг бирор формани олишида восита бўлиб, яъни соф боғлама бўлиб хизмат қилмоқда. Чунончи бўл боғламаси сифатдошнинг биринчи мисолида тўсиқсизлик формаси (-са-да)га; иккинчи мисолда замон формаси (ўтган замон давомийлик)га; учинчи ва тўртинчи мисолларда умумзамон формаси (-га ва тусловчи аффикс)га, бешинчи мисолда эса гумон, тахмин ифодаловчи форма (-са керак)га хос маъноларнинг ифодалаш талаби билан шу формаларнинг қўлланишини таъминловчи восита ролини ўйнамоқда. Олтинчи мисолда бўл ёрдамчиси бўл феълга хос лексик маънони қисман сақлаган ҳолда, сифатдошнинг буйруқ майли формасини қабул қилишида ва шу формага хос маъно ва вазифаларнинг реаллашувида восита вазифасини ўтамоқда.

Ҳозирги-келаси замон сифатдоши билан қўлланганда. Бўл ёрдамчиси ҳозирги-келаси замон сифатдоши (*борадиган, ишлайдиган* типдаги сифатдош) билан қўлланганда, ҳеч вақт аналитик форма ҳосил қилмайди. Бу типдаги сифатдош билан қўл-

ланган *бўл* ёрдамчиси ҳаммавақт боғлама вазифасида бўлади. Бундай ҳолларда *бўл* боғламаси *-диган* аффиксли формага хос маъно билан у ёки бу феъл формасига хос маънони ифодаловчи форманинг қўлланишига имкон яратувчи восита ролини бажаради, яъни бунда *-диган* аффиксли формага хос маъно билан *бўл* боғламаси қандай формада бўлса, шу формага хос маъно ифодаланади: *Ҳар куни машғулот ўтказиб турсангиз, бир-икки йил ичида ўртача ўқийдиган бўласиз* (В. Ғафуров). *Еруғ жаҳонни тиниқ ва равшан бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда кўрайдиган бўлди* (В. Ғафуров). *Бу орада қуртлар пилла ўрабди-ю, совхоз раҳбарлари мудҳиш тушни кўрмай, тинч ухлайдиган бўлишибди* («Муштум»).

Маълумки, *-диган* аффиксли сифатдош белги, ҳолат, мақсад, ният ҳамда лозимлик маъноларини англатиши мумкин. Шу сабабли сифатдош ифодалаган маъноларга қараб *-диган+бўл-* кўрinishдаги бирикувларни иккига ажратиш мумкин: 1) белги, ҳолат ифодаловчи бирикувлар; 2) мақсад, ният маъноларини англатувчи бирикувлар. Шундай қилинганда, бундай бирикувлар таркибида қатнашадиган *бўл* ёрдамчисининг маъно вазифаларини аниқ белгилаб олиш мумкин бўлади.

1. *Бўл* ёрдамчиси белги, ҳолат маъносини ифодаловчи сифатдош билан қўлланганда. *Бўл* ёрдамчиси мазмунидан белги, ҳолат ифодаланадиган *-диган* аффиксли сифатдошлар билан қўлланганда *бўл* феълига хос «эришиш» маъносини маълум даражада сақлаган ҳолдаги боғлама ёки соф боғлама вазифасида бўлиши мумкин.

Бўл ёрдамчиси *бўл* феълига хос лексик маънони сақлаганда гапда эга вазифасини бажарувчи сўз ифодалаган шахс, предмет ёки тушунчанинг *бўл* ёрдамчиси бирикиб келган сифатдош ифодалаган белги ёки ҳолатга эришганлиги ёки ўтганлиги маъноси ифодаланади: *Икромжон у деса бу деди хуллас, Жаннат хола бормайдиган бўлди* (Саид Аҳмад). *Болам бечорани яна овора қиладиган бўлдим* (Саид Аҳмад). *Охири Каромат яна Аҳмаджонни қўлига оладиган, ўйнатадиган бўлди* (В. Ғафуров). «— Эй, тушунмагандан кейин гапираверарканда...» *деб ранжиганича, шундан буён бирон одам келгудай бўлса, нариги уйга жой қиладиган бўлган* (Р. Файзий). *Кейин ҳар қандай киши ҳам бу боққа киролмаййдиган бўлиб, оёғи тийилиб қолади* («Муштум»). *Муҳаррам билан хайрлашаётиб кампир: «Бу*

келганингиз ҳисобмас, дастурхон ҳам ёздирмадингиз, энди бафуржа ўтирадиган, ётадиган бўлиб келинг»,—деди (Шухрат). *Кўп ўтмай у дурустгина ўқийдиган ва унча-мунча ёзадиган бўлиб қолди* (А. Қаҳҳор). *Шу-шу бўлди-ю, Турсунбой Зебихонга рўпара келолмайдиган бўлиб қолди* (Саид Аҳмад).

Бўл ёрдамчиси соф боғлама вазифасида бўлганда, ҳеч қандай лексик маъно ифодаламай, фақат *-диган* аффиксли сифатдошнинг феълнинг (замон ёки майл) формасини қабул қилишида ва шу формаларга хос маъно ва вазифаларнинг реаллашувини таъминловчи восита вазифасини бажаради: *Менга куёв топган бўлманг тагин? Лекин олдиндан айтиб қўйй, агар шу фикрда бўлсангиз куёв бўлгувчи Сашага ўхшаш ёқимтой бўлсин. Ишда илғор, жамоат ишларида актив қатнашадиган бўлсин* (В. Ғафуров). *Таъна қиладиган бўлсам, илгарироқ қилардим* (Р. Файзий). *Радио-телевизор устахонасида ишлайдиган бўла туриб, шунинг уддасидан чиқолмасанг, бу ёғи қандай бўлди!* («Муштум»).— *Қани юр, борадиган бўлсак, тезроқ бора қолайлик* (Ҳ. Ғулом). *Бу қизларнинг авзойи шундай бўладиган бўлса, Адолатга сўз беришадими?* (И. Раҳим).

Бу мисолларда *бўл* боғламаси сифатдошнинг буйруқ майли формаси (*-син*)ни олишида, шарт майли формаси (*-са*)ни, шунингдек, умумзамон ифодаловчи форма (*-а туриб*)ни қабул қилишида ва шу формаларга хос маъно ва вазифаларнинг реаллашувини таъминлаш учун хизмат қиладиган восита ролини ўйнамоқда.

2. *Бўл* ёрдамчиси мақсад, ният маъносини ифодаловчи сифатдош билан қўлланганда. *Бўл* ёрдамчиси мақсад, ният манъоларини ифодалайдиган *-диган* аффиксли сифатдош билан қўлланганда ҳаммавақт фақат феълга хос грамматик маъноларнигина ифодаловчи соф боғлама вазифасида бўлади: *Мана шунақа ёлғиз қолганимда икки топқир ўзимни осадиган бўлдим...* (Р. Файзий).— *Келар ҳафтада монтерлар ишга тушадиган бўлди* (Р. Файзий). *Тоғжон кийиниб чиқадиган бўлди* (Р. Файзий).— *Станцияга битта машина чиқадиган бўлди* (В. Ғафуров). *Олдин сўйиб, кейин бандини олиб ташлайдиган бўлди* (Р. Файзий). *Йўлдан Иқбол сатангни олиб ўтадиган бўлишди* (Р. Файзий).

Юқорида кесим вазифасида келган *-диган+бўл* кўринишидаги бирикувлар таркибидаги сифатдош мақ-

сад, ният маъносини англатаётганлиги сабабли ҳозирги-келаси замон сифатдоши ясовчи *-а(й)*, *-диган* формаси ўрнида мақсад майли формаси (*-моқчи*)ни қўллаганда ҳам маънода ўзгариш бўлмайди. Қиёсланг: *Мана шунақа ёлғиз қолганимда икки топқир ўзимни оса диган бўлдим* — *Мана шунақа ёлғиз қолганимда икки топқир ўзимни осмоқчи бўлдим*.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, *-диган* аффиксли сифатдошнинг лозимлик маъносини ифодалаш хусусияти сифатдошнинг шахс-сон билан тусланган формаси (*борадиганман*)га ва *эди* тўлиқсиз феълнинг сифатдошга бирикишидан ҳосил бўлувчи ўтган ҳозирги келаси замон формаси (*-диган эди*) гагина хосдир. Фақат шундай формалардагина *-диган* аффиксли сифатдош лозимлик маъносини англатиши мумкин. *-диган* аффиксли сифатдош *бўл* ёрдамчиси (боғламаси) билан қўлланганда бундай маъно сезилмайди: *Сизларникига бир борадиганман* (Сўзлашувдан). *Уша кунидеҳ етиб борадиган эдим-у, бошқа зарур иш чиқиб қолди* («Муштум»).

Келтирилган мисоллардаги *бир борадиганман*, *етиб борадиган эдим* формалари лозимлик маъносини англатгани учун бу формалар ўрнида *бир боришим керак*, *етиб боришим керак эди* каби формалар қўлланганда ҳам гап ифодалаётган фикрда ўзгариш бўлмайди.

Ҳозирги-келаси замон гумон формаси билан қўлланганда. Ҳозирги ўзбек тилида *-(а)р* аффикси ёрдамида сифатдош ясалиши жуда пассив ҳодиса бўлиб, бу аффикс билан қўлланувчи айрим сўзлар феълдан кўра сифатларга жуда яқин туради²⁵.

-а(р) аффикси орқали сифатдош ясалиши жуда пассив ҳодиса бўлганидек, сифатдошнинг бу формаси билан *бўл* ёрдамчисининг қўлланиши ҳам жуда кам учрайдиган ҳодисалардан ҳисобланади. Чунки *-а(р)* аффиксли сифатдош ифодалаган маъно *-диган* аффиксли сифатдош орқали ифодаланганидек, *-ар+бўл-* кўринишдаги бирикув ифодалайдиган маъно ҳам *-диган+бўл-* кўринишидаги бирикув орқали ифодаланаверади. *Бўл* ёрдамчисининг *-(а)р* аффикси ёрдамида ясалувчи сифатдош билан қўлланиши эски ўзбек тилида, ҳозирги поэзияда учрайди.

Бўл ёрдамчиси *-(а)р* аффиксли сифатдош билан қўлланганда, худди *-диган* аффиксли сифатдош билан қўлланганда бўлганидек, *бўл* феълига хос лексик маъ-

²⁵ Қаранг: Ҳожиёв А. Феъл. Тошкент, 1973, 175-бет.

нони маълум даражада сақлаши ёки соф боғлама: вазифасида бўлиши мумкин. *Ҳаммалари Зайнабни қилар бўлдилар орзу. Ғуломжоннинг бахт тўлиқ юраги қинидан чиқар бўлди* (М. Исмоилий). *Бўз ерларга мен кетар бўлдим, Кузатасан жоним эртага* (Зулфия). *Урик тез пишар бўлгани учун аввал гуллаб кейин барг чиқаради* (П. Қодиров).

Келтирилган мисолларнинг биринчиси ва иккинчисида *-(а)р* аффиксли сифатдош белги, ҳолат маъноси ни ифодалайди. Шунинг учун бўлса керак, *орзу қилар бўлдилар, қинидан чиқар бўлди* бирикувлари таркибида қўлланган *бўл* боғламаси *бўл* феълига хос бирор белги ёки ҳолатга ўтиш, «эришиш» маъносини олишини таъминлашда ва шу формага хос маъно ва вазифаларнинг реаллашувида восита бўлиб хизмат қилмоқда. Учинчи ва тўртинчи мисолдаги *кетар бўлдим, тез пишар бўлгани учун* бирикувлари таркибидаги *-(а)р* аффикси орқали ясалган сифатдошлар белги, ҳолат маъносини ифодалайди. *Бўл* ёрдамчиси эса соф боғлама вазифасида келиб, сифатдошнинг замон (ўтган замон) формасини, шунингдек, *-гани* учун формасини қабул қилишида ва шу формаларга хос маъно вазифаларнинг реаллашувини таъминловчи восита ролини ўйнамоқда.

-(а)р аффиксли форманинг бўлишсиз формаси феъл ўзагига *-мас* аффиксини қўшиш билан ясалади. Бўлишсиз формадаги бундай сўз билан қўлланган *бўл* боғламаси *бўл* феълига хос «эришиш» маъносини қисман сақлаши мумкин: *Йўқ десанг илло-билло юз кўрма с бўлиб кетамиз* (Саид Аҳмад).

Ҳаракат номи формаси билан қўлланганда. *Бўл* ёрдамчиси ҳаракат номи формаси билан қўлланганда, ҳеч қачон аналитик форма ҳосил бўлмайди, балки бунда *бўл* ёрдамчиси феълга хос майл, замон ва бошқа маъноларни ифодаловчи формаларнинг реаллашуви учун восита ролини бажарувчи элемент (боғлама) вазифасини бажаради. Чунки ҳаракат номи ҳаракатнинг номини билдириб, *бўл* феълнинг отлар билан қўлланишидан бирор аналитик форма ҳосил бўлмагани каби, ҳаракат формаси билан қўлланишдан ҳам ҳеч қандай аналитик формалар ҳосил бўлмайди. *Уйлаб қараса бу қочиш номардларча қочиш бўлади* (Саид Аҳмад). *Уруш бошлангандан буён маҳаллада бўлган тўй Зоҳиданинг келин тушириши бўлди* (Р. Файзий). *Унинг назарида ҳозирча бирдан-бир та-*

йинли иш, ўша биринчи мажлисни яхшироқ ўтказиш, бунинг учун пишиқроқ тайёргарлик кўриш бўлиб қолди (А. Қаҳҳор). Унинг Ферузни: «Уғлинг!» деганлиги ҳам шунчаки эркалаш бўлмай, истиқболга мўлжаллаган бир хитоб эди (Ҳ. Фулом). Мария Васильевнанинг бу пўписаси унинг ишларини маъқуллаш бўлмасадан, қоралаш ҳам эмас эди (А. Мухтор). Умрида одам боласини биринчи дафъа ҳақоратлаши бўлса керак, кетидан «тавба» деб кўйдди (Р. Файзий). Онабибига бу гаплар гап эмас, аллақандай совуқ вишиллаш бўлиб эшитилар эди (А. Мухтор).

Келтирилган мисолларнинг биринчи ва иккинчисидаги қочиш бўлади, келин тушириши бўлди бирикувлари таркибида бўл ёрдамчиси соф боғлама бўлиб, шу бирикувлар таркибидаги ҳаракат номларининг маълум замон (умумзамон ва ўтган замон) формаларни қабул қилишида ва шу формаларига хос маъноларнинг реаллашувида восита вазифасини бажармоқда. Учинчи мисолдаги ўтказиш, тайёргарлик кўриш бўлиб қолди бирикуви таркибида келган бўл боғламаси ҳаракат номига равишдош ясовчи *-иб* аффикси ва қолди кўмакчи феълнинг бирикишини таъминловчи ва ҳаракат номининг шу формасига хос маъно ва вазифаларни реаллаштирувчи восита ролини бажармоқда. Шунингдек, тўртинчи мисолдаги эркалаш бўлмай, бешинчи мисолдаги маъқуллаш бўлмасадан, олтинчи мисолдаги ҳақоратлаши бўлса керак бирикувларида бўл боғламаси бундай бирикувлар таркибидаги ҳаракат номларининг бўлишсизлик ифодаловчи (*-май*) формасини; тўсиқсизлик маъносини ифодаловчи (*-садан*) формасини; тахмин, гумон маъносини ифодаловчи (*-са керак*) формасини қабул қилишида ва ҳаракат номининг шундай формаларига хос маъно ва вазифаларнинг таъминланишида хизмат қиладиган восита ролини бажаряпти. Олтинчи мисолдаги вишиллаш бўлиб бирикуви таркибида қўлланган бўл боғламаси бўл феълга хос лексик маънони, яъни бирор ҳолатга ўтиш, «эришиш» маъносини қисман сақлаган ҳолда ҳаракат номига бирикиб, унинг равишдош ясовчи *-иб* аффиксини олиб равишдош формасини олишида ва шу формага хос маъно ва вазифаларнинг реаллашувини таъминловчи восита ролини ўтамоқда.

Кўриб ўтганларимиздан шу нарса маълум бўлдики, ҳозирги ўзбек тилида *-(и)ш* аффикси билан ясалган, ҳаракат номлари билан қўлланган бўл ёрдамчиси ўз

лексик маъносини қисман сақлаган боғлама вазифасида ёки соф боғлама вазифасида бўлиши мумкин. *Бўл* боғламасининг *бўл* феълига хос маъносини қисман сақлаши ёки бутунлай сақламаслиги у бириккан ҳаракат номи ифодалаган маъно билан боғлиқ экан.

-моқчи аффиксли форма билан қўлланганда. *-моқчи* аффиксли форма билан қўлланган *бўл* ёрдамчиси фақат боғлама вазифасини бажаради (*-моқчи* аффиксли форма билан *бўл* ёрдамчиси аналитик форма ҳосил қилмайди). Бунда *бўл* боғламасини *-моқчи* аффиксли форма билан қўллаш мақсад маъносининг ифодаланиши ва феълнинг бошқа формаларига хос маъноларнинг реаллашуви учун имкон туғдиради, яъни *бўл*, *-моқчи* аффиксли форма билан бирга замон, майл формаларининг, шунингдек, сифатдош, равишдош ва бошқа формаларнинг қўлланишига имкон яратади: *Меҳриниса чайиб олмоқчи бўлган кирларини йиғиб, қопқоқлаб қўйган самоварни ўчоқ бошига олиб борди, оловни янгилади* (Р. Файзий). *Пастлаб келиб энди ўз ўлжалари устига қўнмоқчи бўлаётган қора қушлар бирдан баландлашди ва асабий қанот қоқиб, ўзларини четга олишди* (П. Қодиров). *Саида унинг нимадир демоқчи бўлганини сезди-ю, тўхтамади* (Ҳ. Ҳошимов). *Сиз билан шу тўғрида гаплашмоқчи бўлиб, бу ёққа бошладим* (В. Ғафуров). *Узини тетик тутмоқчи бўлган сари, ҳаяжони зўрайиб, ғудурларди* (Р. Файзий). *Эҳтимол, ҳаётдаги тортаётган азобларини шу хаёл билан енгмоқчи бўлаётгандир* (В. Ғафуров).

-гудек аффиксли форма билан қўлланганда. Айрим адабиётларда *бўл* ёрдамчисининг феълнинг *-гудек* (*-гудай*, *-гундай*) аффиксли формаси билан қўлланишидан феълнинг аналитик (перифрастик) формаси ҳосил бўлади, деб таъкидланади. Масалан, Қ. Сулаймонов ва Қ. О. Турсунқуловлар *-гудек* (*-гудай*, *-гундай*) + *бўл* кўринишдаги бирикувларни феълнинг перифрастик формаси сифатида қарайдилар. Уларнинг кўрсатишича, *-гудай* формасига *бўл* ёрдамчисининг бирикишидан перифрастик форма ҳосил бўлиб, бундай бирикув бирор ҳаракатнинг бажарилишидаги имконият, эҳтимоллик, гумон маъноларини, шунингдек, ҳаракатни бажаришдаги истак ёки тайёрланиш маъноларини ифодалайди²⁶.

²⁶ Қаранг: Сулаймонов Қ. Перифрастические формы узбекского глагола, с. 17—18; Турсунқулова Қ. А. Перифрастические формы глагола в узбекском и казахском языках, с. 26.

Шу нарса диққатга сазоворки, *-гудай* формаси алоҳида (*бўл* ёрдамчисиз) қўлланганда ҳам юқорида текширувчилар *-гудай+бўл-* бирикувига хос деб кўрсатган маънолар ифодаланаверади: *Мансурбековнинг важохати худди бировни еб қўйгудек* (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов). «*Жонболам хола*» бундоқ қараса, *Жаннат кундан-кун чўпдек бўлиб кетяпти, кечагина бармоғига зўрға сиққан узуги бугун бармоғидан тушса тушиб қолгудек* (Шуҳрат). *Юмшоқ тун киши хаёлини олиб қочгудек* (Шуҳрат). *Бирор ғўзасини бостирсам, бошимни ёргудай* (И. Раҳим). *Ҳилоланинг қўлида китоб. Ҳанг-манг бўлиб кўзимга тикилиб турибди. Кўзлари қинидан отилиб чиққудай* (И. Раҳим). *Ўзи ҳам шу кунда жуда кўзга яқин бўлибди: суйса суйгундай, куйса куйгундай* (Шуҳрат).

Демак, бирор ҳаракатни бажаришдаги ймконият, эҳтимоллик, гумон ёки бирон ҳаракатни бажаришга тайёргарлик ёки истак маънолари *-гудай+бўл-* (*-гудек+бўл-* *-гундай+бўл*) бирикувига қарашли бўлмай, балки *-гудай* (*-гудек*, *-гудай*) формасининг ўзига хос бўлган маъноларидир²⁷. Шунинг учун ҳам А. Ҳожиёв *-гудек* аффиксли форманинг белги ифодалашини назарда тутиб, уни феълнинг белги билдиришга хосланган функционал формаси деб қараш мумкин, деган хулосага келади²⁸.

К. Мелиев эса бу форма ҳозирги ўзбек ва уйғур тилларида бошқа туркий тилларга нисбатан кўпроқ ишлатилиб, кўплик, эгалик ва келишик қўшимчалари билан турланмаслиги жиҳатдан равишдошга ўхшайди. Лекин у ўзининг асосий семантик ва грамматик хусусиятлари жиҳатидан феълнинг сифатдош формасига киради, деган фикрга келади²⁹.

-гудек формаси фақат белги билдиришга хосланган форма бўлганидан у табиий, замон, майл, шахс-сон маъноларини ифодалай олмайди. Бу маънолар унга эди ёки *бўл* боғламалари орқали қўшилади.

Англашиладики, *-гудек* аффиксли форма билан *бўл* ёрдамчисининг қўлланишидан аналитик форма ҳосил бўлмайди. Чунки, *-гудек* аффиксли форма билан *бўл*

²⁷ Ҳозирги ўзбек адабий тилида *-гундай* аффиксли форма арҳиклашгани сабабли, жуда кам қўлланади. *-гудек*, *-гудай* аффиксли формалар жуда актив қўлланади.

²⁸ Ҳожиёв А. Феъл. Тошкент, 1973, 185—188-бетлар.

²⁹ Мелиев К. Ҳозирги туркий тилларда ҳаракат номлари. Тошкент, 1969, 110—111-бетлар.

ёрдамчисининг қўлланишидан қандайдир бир янги маъно ифодалайдиган форма ҳосил бўлмайди, балки бунда *-гудек* аффиксли феъл формасига ҳос маъно сақланган ҳолда *бўл* ёрдамчиси майл, замон, шахс-сон каби маъноларни ифодаловчи воситаларнинг қўлланишига ва шу воситаларга ҳос маъноларнинг ифодаланишига имконият яратади³⁰.

Умуман, *бўл* боғламасининг *-гудек* (*-гудай*, *-гундай*) аффиксли формалар билан қўлланиши нисбатан кам учрайди. Бу формалар билан қўлланган *бўл* боғламаси кўп ҳолларда *бўл* феълига ҳос «эришиш» маъносини қисман сақлаган ҳолда, майл, замон, шахс-сон маъноларининг ва шарт майлига ҳос маъноларнинг реаллашувида қўлланади, холос: *Адолат кўтарма ариқ ёқаларида парвонадек айланиб, чархпалак кўрачаларидаги сувни кўзига суртгудек бўлди* (И. Раҳим). *Тўхта хола ҳовлида идиш-товоқ ювиб юрган экан Олимжонни кўриб юраги ёрилиб кетгудек бўлди* (И. Раҳим). *Адолат тарс ёрилиб кетгудек бўлди* (И. Раҳим). *Санам хола ҳозир ер ёрилса кириб кетгудек бўлди* (П. Қодиров). *(У) Чўчиб уйғонган Қодирни еб қўйгудек бўлиб дер эди...* (Шухрат). *Укаси ҳар гал уйидан чиқиб кетаётганда кўнгли алланечук бўлиб кетар, кимдир бир оғиз илиқ гап айтса қайтиб келгудек бўларди* (Саид Аҳмад). *Кишининг гапига қараб эмас, ишига қараб баҳо бергудек бўлсак, Ҳайдарбекнинг Ленин тўғрисидаги таърифи рост чиқади,— дейди ҳаяжонланиб Жайноқ амаки* (Н. Сафаров). *Албатта суҳбат танқидсиз ўтмади. Баъзилар йиғлагудай бўлди* (И. Раҳим). *Қодирни қўлтиқлаб келаётган Азиза унинг қўлларига шундай қаттиқ ёпишдики, пинжизга кириб кетгудай бўлди, эркаланди* (Шухрат). *Юрагим ёрилгудай бўлди* (Ғ. Ғулом). *Кўчанинг йирикроқ тош ётқизилган ғадир-будур жойларига келганда, от туёқлари тойиб, йиқилгудай бўлар, арава у ёқбу ёққа лапанглаб кетар, хашак устида ўтирган қизча кўрқиб, ёнидаги қопни маҳкам қучоқлаб оларди* (Р. Файзий). *Яқинда экилган дарахтлар соя бермайди. Чўл иссиғи одамни жизғинак қилиб ташлагудай бўлади* (П. Қодиров). *Биронтаси салқимирлагудай бўлса, ёнидагиси туртиб қўяди* (Р. Файзий). *У эса қизариб, партанинг орасига кириб кетгудай бўлди* (П. Турсун.) *Тиллабойнинг болага*

³⁰ Ҳожиев А. Кўрсатилган асар. Ўша бетлар.

тикилиб турган кўзлари косасига ботиб кетгундай бўлди (П. Турсун). Адолатнинг юраги севинчдан ёрилгундай бўлди (И. Раҳим). Мен ҳам Эшон оймнинг бу қувончли ҳаракатларини кўриб, ичагим узилгундай бўлиб кулар эдим (Ғ. Ғулوم).

Баъзан *-гудек* (*-гудай*, *-гундек*) аффиксли формалар ифодалайдиган маъно *-(а)р* аффиксли сифатдошдан кейин *каби* (ўхшатиш маъносини ифодалайдиган сўз) ёрдамчисини келтириш йўли билан ҳам ифодаланади. Бу ҳол, асосан, поэзияда учрайди. *-(а)р каби* формасига бирикиб келган *бўл* ёрдамчиси худди *-гудек* (*-гудай*, *-гундай*) формалари билан қўлланганда бўлганидек, *бўл* феълига хос лексик маънони қисман сақлаган ҳолда майл, замон, шахс-сон маъноларини ифодаловчи восита вазифасида бўлади:

*Ғазабида олам, олам ўт
Тушунчаси қоп-қора булут
Қаби борган сари қуюнлар;
Анор гўё сочини юлар
К а б и б ў л и б минар жаҳлга*

(Ҳ. Олимжон).

-дек, *-дай* аффиксли формалар билан қўлланганда. Ҳозирги ўзбек тили фактларининг кўрсатишича, ўхшатиш маъносини ифодаловчи *-дек*, *-дай* аффикслари от-сўзларга ҳам, шунингдек, феълнинг сифатдош формасига ҳамда *-моқчи* аффиксли формасига бирдек қўшилиб, гапдаги шахс ёки предмет белгисини ўзи бирикиб келган от-сўз ёки феъл формаси томонидан ифодаланган предмет, белги ёки ҳаракат, ҳолатга ўхшатиш йўли билан ифодалайди. Масалан, *отдайман*, *ўқигандайман*, *кулмоқчидай* каби. Бу сўзларнинг маъносида шахснинг ҳолат белгиси ифодаланмоқда. Демак, *-дек*, *-дай* формаси ўзи бирикиб келган сўз билан биргаликда ҳаракат эмас, балки белги (бу белгининг предметга ёки ҳаракат ёки ҳолатга ўхшатиш асосида бўлишидан қатъи назар) ифодалайди. Қ. Мелиев *-дек*, *-дай* аффиксларининг *-ган*, *-ётган*, *-диган* аффиксли сифатдошларга қўшилишидан ўтган, ҳозирги ва ҳозирги-келаси замон сифатдошларининг ўхшатиш формаси, *-моқчи* аффиксли формасига қўшилганда эса *-моқчи* аффиксли форманинг ўхшатиш формаси ясалишини айтади³¹.

³¹ Қаранг: Мелиев Қ. Ҳозирги туркий тилларда сифатдошлар. Тошкент, 1974, 24, 27, 84, 88, 100, 147, 148-бетлар.

Агар *-дек, -дай* аффикслари қўшилиб ишлатиладиган сўзларнинг семантик хусусиятига эътибор берилса, бу форманинг (от-сўзлар доирасида ҳам, феъл формалари доирасида ҳам) фақат белги ифодалашга мосланган сўзлар ёки феъл формалари доирасидагина қўлланишини сезиш унчалик қийин эмас. Бу ҳолат бизга *-дек, -дай* аффиксларини белги ифодаладиган сўз (ёки феъл формаси) кўрсаткичи деб қарашга имкон беради. *-дек, -дай* аффикслари от-сўзларга ёки феълнинг сифатдош, *-моқчи* аффиксли формаларига бирикиб, уларга ўхшатиш маъносини берса ҳам уларнинг грамматик ҳолатларига таъсир эта олмайди. Шунинг учун ҳам бундай сўз ёки формалар феълнинг бирор замон ёки майл формасига (масалан, ўтган замон ёки шарт майли формасига) хос маънони ифодаламоқчи бўлса, унга шу форма кўрсаткичларининг бирикишида восита бўладиган *эди* ёки *бўл* боғламасини қабул қилишга мажбур бўлади. Ҳозирги ўзбек тилида ўтган замон маъноси икки хил (*эди* ёки *бўл*) боғлама орқали ифодаланади. Агар бирор шахс ёки предметнинг умуман ўтган замондаги (ўтмишдаги) статик ҳолати ифодаланиши талаб этилса, ўтган замондаги (ўтмишдаги) худди шундай ҳолатни ифодаловчи предикативликни шакллантиришга мосланган *эди* боғламаси қўлланади. Масалан, *шошгандай эди, ёзадигандай эди, ишламоқчидай эди* ёки *отдай эди, олтиндай эди* каби. Агар бирор шахс ёки предметнинг конкрет ўтган замондаги динамик ҳолати ёки белгиси талаб этилса, шундай маънодаги предикативликни шакллантирувчи *бўл* боғламаси қўлланади. Масалан, *шўнғигандек бўлди, келадигандай бўлди, шитирлаётгандек бўлди, ичмоқчидай бўлди* ёки *отдек бўлди, темирдай бўлди* каби.

К. Мелиев *-дек, -дай* формасини олган *-ган, -диган, -ётган* аффиксли сифатдошларга *бўл* ёрдамчисининг бирикишидан феълнинг ўхшатиш маъносини ифодаловчи мураккаб модал формалари ҳосил бўлади деган фикрга келади³². Масалан: *Душман хуторни ташлаб асосий оқоларга чекиниб олгач, майдон бир оз тинчигандек бўлди* (В. Ғафуров). *Шу рост эканми, ҳозир кўриша туриб, ўзи ҳам шундай ҳолга тушди, бачкана қилиғини ҳам унутди, дилгирлиги ҳам ёзилгандай бўлди* (Р. Файзий). *Е гўдаклигига бориб, уйқусираяпти, туш кўргандек бўляпти* ёки *кўрқувдан эсини йўқотиб ўзини билмай гапираетибди,*

³² Қаранг: Мелиев К. Кўрсатилган асар. Уша бетлар.

деб ўйларди (Р. Файзий). Кўзлари ич-ичига тушиб, юзларида қон қолмабди, назарида бўйи чўзилгандай бўлиб кўринди (Р. Файзий). Бадани куйиб кетаётгандек бўлди (Саид Аҳмад). У эътибордан четда қолаётгандек бўлди (П. Қодиров). Энди бўлса, гапирмай туrolмайди. Гаплашмаса ёрилиб кетадигандай бўлди (П. Турсун). Лекин Замира яна ўйлаб кўрса яхши биладигандай бўлди (П. Қодиров). Менинг қорним очиб, ичагим узилардай бўлган (П. Турсун). Аммо Маҳкам ака, урушинг нима эканлигини бугун бутун вужуди ҳис этгандай, энди уруш уйига ҳам кириб келгандай бўлди, кулгисидан кўк жаранглайдиган қувноқ гўдакларгача бўғизлаб ташламоқчидай бўлиб туюлди (Р. Файзий). У гўё уйга кириб қолган нотаниш кишини таламоқчидек бўлиб жон-жаҳди билан совилларди (Саид Аҳмад). У хонадан қочиб кетаётган бирон қизни ушлаб олмоқчи бўлгандай қулочини кенг ёзиб, эшикнинг иккала тавақасини ушлаб олганди (Ҳ. Ҳошимов).—Қишлоққа қайтамиз!—Туркаш жуда муҳим, азиз бир нарсани тушунтирмоқчи бўлгандай, қизнинг елкаларидан ушлаб, ўтинч билан силай бошлади (Ҳ. Ҳошимов). Зийрак Шокиров командирининг товушини дарров таниб, ўзини ўнгламоқчи бўлгандек ҳаракатлар қилди ва ўзини тегик тутишга уришиб, товушга дадиллик берди (В. Фафуров).

Келтирилган мисолларда бўл ёрдамчиси феълнинг -дек, -дай аффиксли формаларига бирикканда -дек, -дай аффиксли форма ва бўл ёрдамчисининг формасига хос маънолардан ташқари, қандайдир қўшимча (грамматик) маъно ифодаланаётгани йўқ. Шунинг учун бу формаларни аналитик (перифрастик) ёки мураккаб модал форма деб аташга ҳеч қандай асос йўқ.

Демак, бўл ёрдамчиси -дек, -дай аффиксли феъл формалари билан қўлланганда (худди -дек, -дай аффиксли отлар билан қўлланганда бажарадигандек) боғлама вазифасида бўлади.

-моқда аффиксли форма билан қўлланганда. Бўл боғламаси феълнинг -моқда аффиксли формаси билан ҳам қўлланади. Аммо, биринчидан бундай қўлланиш фақат ёзма нутқда учраса (шунда ҳам жуда кам), иккинчидан, -моқда аффиксли форма билан бўл боғламаси фақат -ган аффиксли сифатдош формасида қўлланади: Улуғ Ватанимизнинг турли мамлакатларидан келган менинг сингари имтиҳонга тайёрланмоқда бўлган студентлар билан таниши

бошладим (Ғ. Ғулом). Аҳмаджон тутажоқда бўлган қишлоқни кўрсатди (А. Қаҳҳор). Жон бермоқда бўлган ҳайвон энг сўнги нафасида маъраб қолмоқчи бўлди, ...пишқириб юборди (Ғ. Ғулом). Инди норин учун хамир тўғрамоқда бўлган Йўлчи пичоқни хамирга урган ҳолда бир он ҳайратда қолди... (Ойбек). Холмурод бирин-кетин олдига келиб номлари ва оталарининг номларини айтиб кўришмоқда бўлган болаларни бир-биридан ажратолмай қолди (П. Турсун).

Келтирилган мисолларда бўл ёрдамчисининг -ган аффиксли (сифатдош) формаси соф боғлама вазифасида бўлиб, -моқда аффиксли форма (февлнинг шу формаси)нинг отларга боғланишини таъминловчи восита бўлиб хизмат қилмоқда.

Демак, -моқда аффиксли февл формаси бевосита отларга боғлана олмайди. Шунинг учун бу формадаги февлнинг отларга боғланиш талаби билан бўлган боғламаси қўлланади. Ҳозирги пайтда ўзбек тилида ёзма нутқда -моқда-бўлган бирикуви — жуда кам учрайдиган пассив ҳодиса. Чунки бундай бирикув томонидан ифодаланадиган ҳозирги замон давомийлик маъноси -(а) ётган аффиксли сифатдош томонидан (тайёрланаётган, тутаетган каби) ифодаланаверади.

Баъзан -моқда аффиксли февл формаси бўл боғламасининг -иб аффиксли равишдош формаси билан қўлланиш ҳолатлари ҳам учрайди. Бундай ҳолда -моқда-бўлиб бирикуви таркибидаги -моқда аффиксли форма ифодаладиган маъно ҳозирги-келаси замон сифатдоши ифодаладиган маънога тенг келиб қолган бўлади.

Бўл боғламасининг равишдош формаси эса бўл февлига хос бирор ҳолатга ўтиш, «эришиш» маъносини қисман сақлаган ҳолда бўлади: Кўзларини чақчайтириб, емоқда, ичмоқда бўлиб эрига ўқрайди (Р. Файзий).

Бу мисолда -моқда аффиксли форма билан бўл боғламасининг айнан равишдош формаси қўлланиши шу форманинг февлга бирикиш талаби билан келиб чиққан.

Юқорида -моқда аффиксли форма бўл ёрдамчисининг равишдош формаси билан қўлланганда худди -диган аффиксли сифатдош ифодаладиган маънога синоним бўлган маъно англатишини айтдик. Бу фикрнинг исботи учун мисолдаги емоқда, ичмоқда бўлиб бирикувини ейдиган, ичадиган бўлиб бирикуви билан қиёлашнинг ўзи кифоя.

ХУЛОСА

1. Тилда феъл бўлмаган сўз ёки сўз бирикмалари билан, шунингдек, феълнинг айрим функционал формалари билан қўлланиб, феъл формаларига хос маъно ва вазифаларнинг реаллашувида восита ролини ўйновчи махсус ёрдамчи сўз (элемент)лар бор. Булар боғлама деб аталади.

2. Боғлама вазифасида фақат асли феъл бўлган ёрдамчи сўзларгина қўлланади. Бошқа туркумга оид сўзларнинг бу вазифада қўлланиши мумкин эмас. Чунки асли феъл бўлмаган сўз феълга хос формада қўллана олмайди, феъл формаларига хос маъно ва вазифаларнинг реаллашуви учун восита ролини бажара олмайди.

3. Боғламанинг функция доираси фақат кесимлик билан чегараланмайди. Феълга хос грамматик формалар функцияси қандай бўлса, боғлама тегишли формада ана шу функциянинг юзага чиқиши учун восита ролини ўтайверади.

4. Ўзбек тилида *бўл, қил, саналади, ҳисобланади, аталади, дейилади* каби ёрдамчи феъллар, шунингдек, *эди* тўлиқсиз феъли боғлама вазифасида қўлланади.

5. Ўзбек тилида феълнинг ҳар қандай формасига хос грамматик маъно ва вазифанинг реаллашувида восита ролини бажара олувчи ягона элемент *бўл* боғламасидир.

6. Боғлама вазифасидаги *бўл* ёрдамчиси лексик маънога эга бўлмаслиги ёки ўз асл маъносини қисман сақлаши мумкин.

7. Кесим таркибида қўлланган *бўл* боғламаси феълга хос майл, замон, шахс-сон формантларини олиб, шу формантларга хос маъно ва вазифаларнинг реаллашуви учун восита вазифасини бажаради. Демак, у кесимни феълга хос майл, замон, шахс-сон формалари билан шакллантириш учун хизмат қилади. Бунда у феъл кесимга хос барча маъно ва вазифаларни реаллаштира олади.

8. Кесимда бир-биридан фарқли майлга хос маъноларни ёки қандайдир майлга хос маъно билан бирор замон маъносини биргина боғлама воситасида реаллаштириш мумкин бўлавермайди. Бундай ҳолларда ана шу маъноларни ифодалаш талаби билан боғлама бирдан ортиқ қўлланади. Бу ҳодиса бир кесимда мақсад ва шарт майлига хос маънони ифодалашда, мақсад ва шарт маъноси билан бирга ўтган замон маъносининг ҳам ифодаланиши керак бўлганда ва шу каби ҳолларда юз беради: *инженер бўлмоқчи бўлса, инженер бўлмоқчи бўлган бўлса, инженер бўлган бўлса* каби.

9. Феълнинг функционал формаларида қўлланган *бўл* боғламаси шу формаларга хос маъноларнинг, шу формалар бажарадиган вазифаларнинг реаллашуви учун восита хизматини ўтайди.

10. Кесим таркибида, шунингдек, функционал формаларда қўлланган *бўл* боғламаси *бўл* феълига хос лексик маънони қисман сақлаши ёки соф боғлама вазифасида бўлиши мумкин. Иккала ҳолатда ҳам у ёрдамчи сўз, феълга хос грамматик маъноларнинг реаллашувида восита хизматини ўтовчи элемент бўлади. Қисман лексик маъносини сақлаш ёки соф боғлама вазифасида қўлланиши унинг қандай формада қўлланиши ва бу формада ифодалайдиган маънолари билан изоҳланади.

11. Ўзбек тилида кесим феълга оид майл, замон, шахс-сон каби маъноларни ифодаловчи формада қўллана олмайдиган сўзлардан бўлганида ҳаммавақт боғлама билан қўллабди. Фақатгина нарса-ҳодиса ҳозирга оид факт сифатида ифодаланганда, боғлама қўлланмаслиги мумкин: *Ҳаёт гўзал* каби.

12. *Бўл* ёрдамчиси феълнинг функционал формалари билан қўлланганда, аналитик формалар ҳосил бўлади ёки бунда *бўл* боғлама вазифасини бажаради.

13. *Бўл* ёрдамчиси феълнинг от формалари билан қўлланганда, асосан боғлама вазифасида бўлади. Феълнинг от формалари билан *бўл* ёрдамчисининг қўлланишидан аналитик форма ҳосил бўлиши анча чегараланган.

14. *Бўл* ёрдамчисининг *-(и)б* аффикси билан ясулувчи равишдош формаси ва шарт майли формаси билан қўлланишидан ҳаммавақт аналитик форма ҳосил бўлади.

15. *Бўл* ёрдамчиси феълнинг от формалари билан бирикканда, от форма ва *бўл* ёрдамчисининг формасига хос маънодан ташқари, қандайдир қўшимча (грамма-

тик) маъно ифодаланса, бунда аналитик форма ҳосил бўлган бўлади. Функционал формага хос маъно билан *бўл* ёрдамчисидagi формага хос маъно сақланса, *бўл* боғлама функциясида бўлади.

16. *Бўл* боғламаси феълнинг функционал формалари билан қўлланганда ҳам худди отлар билан қўллангандаги каби феъл формаларига хос маъно ва вазифаларнинг реаллашуви учун восита вазифасини бажаради. Чунки *бўл* ёрдамчиси қўшиладиган феъл формасининг ўзи боғлама формаси ифодалайдиган маънони ифодалай олмайди ёки боғламанинг формасига хос вазифада қўллана олмайди.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Боғламанинг лексик-грамматик табиати	5
Ўзбек тилидаги боғламалар	15
<i>Бўл</i> ёрдамчи феъли боғлама вазифасида	23
<i>Бўл</i> боғламасининг отлар билан қўлланишидаги хусусиятлар	25
<i>Бўл</i> боғламасининг феъл формалари билан қўлланишидаги хусусиятлари	62
Хулоса	83